

Софийски Университет „Св. Климент Охридски“

Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на научна и образователна степен

„доктор“

Личностни убеждения и агресия в юношеска възраст

Професионално направление: 3.2 Психология, докторска програма "Психология на развитието в детска и юношеска възраст" към Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“

Докторант: Ваня Николова

Научен ръководител: проф. д. пс. н. Пламен Калчев

гр. София, 2020 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	4
1. Личностни убеждения	5
2. Агресия	9
3. Кибервиктимизация и кибертормоз	16
Емпирична част	23
4. Конструирание на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (Personality Belief Questionnaire) (PBQ-SF, Leite et al., 2012).....	24
Резултати и обсъждане	24
4.1 Експлораторен факторен анализ.....	24
4.2 Вътрешна съгласуваност и средно равнище на интеркорелации	30
4.3 Връзки между убежденията в PBQ-SF.....	30
4.4 Различия по пол и възраст.....	32
4.5 Ограничения на изследването и клинични изводи	35
5. Конструирание на Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale) (PCS, Marsee et al., 2011)	35
Резултати и обсъждане	36
5.1 Експлораторен факторен анализ.....	36
5.2 Вътрешна съгласуваност и средно равнище на интеркорелации	37
5.3 Връзки между субскалите в Скала за конфликти между връстниците (PCS)	38
5.4 Полови различия	38
5.5 Конструктна валидност. Връзки с Многомерна скала за агресивност (MCA) (Калчев, 2009)	39
6. Конструирание на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying Scale) (CVBS, Çetin et al., 2011).....	41
Резултати и обсъждане	42
6.1 Експлораторен факторен анализ.....	42
6.2 Вътрешна съгласуваност и средно равнище на интеркорелации	45
6.3 Връзки между субскалите в Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (CVBS)	45
6.4 Конструкт валидност. Връзки с Многомерна скала за агресивност (MCA) (Калчев, 2009)	46
6.5 Конструкт валидност. Връзки със Скала за конфликти с връстниците (PCS)	48
7. Връзки между личностни убеждения, агресия, кибертормоз и кибервиктимизация	49

7.1 Връзки на Въпросник за личностни убеждения - кратка версия (<i>Personality Belief Questionnaire - Short form</i>) (Leute et al., 2012) и Многомерна скала за агресивност (МСА, Калчев, 2009).....	49
7.2 Връзки на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (<i>Personality Belief Questionnaire-Short form</i>) (Leute et al., 2012) и Скала за конфликти с връстниците (<i>Peer Conflict Scale, Marsee et al., 2011</i>).....	53
7.3 Връзки на Въпросник за личностни убеждения - кратка версия (<i>Personality Belief Questionnaire - Short form</i>) (Leute et al., 2012) и Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (<i>Cyber victim and bullying scale (CVBS, Çetin et al., 2011)</i>).....	56
7.4 Връзки на Въпросник за личностни убеждения - кратка версия (<i>Personality Belief Questionnaire - Short form</i>) и Въпросник за безпокойства на Щатския университет на Пенсилвания (<i>Penn State Worry Questionnaire, PSWQ, Meyer et al., 1990</i>) (Калчев, 2014)	59
7.5 Връзки на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (<i>Personality Belief Questionnaire-Short form</i>) и Скала за предъвкване на негативния опит („Скала за разпадане-предъвкване“- <i>Dissipation-Rumination Scale, Caprara, 1986</i>) (Калчев, 2010).....	61
Заключение	64

Увод

Настоящата дисертация има за цел да покаже една нова гледна точка по отношение на изследването на личностните разстройства (ЛР). Когнитивните теории за ЛР акцентират върху ролята на „базисните убеждения“ като организираща структура и ментална репрезентация, предшестваща обработката на информацията и повлияваща поведението на личността (Бек, 2018; Beck, & Naaga, 1992; Beck, 1993). Фокусът ще бъде насочен към личностните убеждения - конструкт, операционализиран на базата на дисфункционалните убеждения, асоциирани с личностните разстройства от II-та ос на Диагностичния и статистически наръчник за психичните разстройства на Американската психиатрична асоциация (DSM-IV, American Psychiatric Association, 2000). Главната идея е, че личностните убеждения могат адекватно да опишат/представят личностните разстройства, включително и клиничната им симптоматика.

Актуалността на темата е безспорна, тъй като личностните разстройства най-често се асоциират с престъпност, злоупотреба с вещества, увреждания, повишена нужда от медицинска помощ, опити за самоубийство (Brown et al., 2004), самонараняващо се поведение, нападения, забавено възстановяване от заболявания по Ос I на DSM и медицински заболявания, институционализация, изоставяне, нетрудоспособност, семейни проблеми, злоупотреба и negliжиране на деца, бездомност, бедност (Ruegg, & Frances, 1995, p. 16). Това прави изключително важно откриването им и ранното интервениране.

Целта на настоящата дисертация е теоретичното и емпирично изследване на взаимовръзките и взаимното влияние на *личностните убеждения*, конструкт, операционализиран от изследователската група в Института на А. Бек, на основата на личностните разстройства от четвъртата ревизия на DSM и *агресията*, разглеждана от няколко гледни точки - като трикомпонентния модел за агресията на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992), като комбиниран модел, така както е разработен от изследователската група на М. Марси (Marsee et al., 2011) и като подвид на класическия тормоз (кибертормоз и кибервиктимизация), операционализиран от изследователската група на Б. Четин (Çetin et al., 2011). Друга цел на дисертационното изследване е избягването на етикета „личностно разстройство“, който все още предпазливо се използва в юношеския период. Замянето на личностно разстройство с личностно убеждение не предявява толкова строги изисквания за устойчивост на поведението в различни ситуации и помага за преодоляване на противоречието между развиващите се личностни механизми през юношеството и устойчивият, диспозиционен характер на феномена. В дисертацията са използвани само самоописателни въпросници, които обаче са попълвани от изследваните лица анонимно (съответно има предадени празни въпросници, въпросници с не попълнени скали, както и въпросници с пропускани при попълването айтеми), т.е. лицата не са мотивирани от дисимулация, като е възможно някои изследвани лица да са били и подтикнати към демонстративно отговаряне. Анонимното изследване до голяма степен дава възможност за проследяване на закономерните взаимовръзки между дадено личностно убеждение и вида агресия, която е свързана с него или липсата на такава връзка, което би дало възможност за по-голяма прецизност и фокус при превенциалната диагностика, както и към ранна терапия при необходимост.

За реализацията на целите и задачите на настоящото изследване е извършена начална адаптация за български условия на използваните личностни въпросници и скали. Резултатите от проведеното изследване са ориентирани към подобряване на превантивните практики, както в сферата на психологичното консултиране, така и на психотерапията. Очак-

ваме интегрирането им в практиката да доведе до оптимизиране на превенцията, подкрепата и грижата по отношение на най-уязвимите групи.

Изследването е проведено на четири етапа като в три от етапите в изследователския набор от инструменти присъства основният въпросник PBQ-SF и са добавяни допълнителни въпросници и оценяващи конструкти, необходими за проверката на валидността на посочените скали. Общата извадка се състои от 1348 изследвани лица, на възраст от 13 до 19 г., от 14 средни училища, в гр. София.

1. Личностни убеждения

Първа глава представя кратък *исторически преглед на концептуализацията на ЛР във времето*. От създаването на първия Диагностичен и Статистически Наръчник (ДСН) на Американската Психиатрична Асоциация (DSM, APA, 1952) до сегашната версия DSM-5 (APA, 2013) дефиницията и параметрите за разбиране на тези сериозни и хронични състояния постепенно се разширява и усъвършенства (Beck et al., 2004, p. 3). Т. Милън (Millon, 1991, p. 253) коментира, че съществуват проблеми с поставянето на диагнозите. Причина за това е йерархичният метод за диференциална диагноза. DSM не само разрешава, но насърчава множеството диагнози, проблем, който се утежнява допълнително от стандарта на Наръчника като многоосева рамка. Не само йерархичната цел на подредени и последователни точки на избор на диагноза работят трудно на фона на структурния характер на различните разстройства в DSM, но и техният формализъм и последователни изисквания, подкопавани многократно от мултидиагностичните цели и присъщата многоосева схема на DSM. В момента за класифициране на личностовите разстройства (ЛР) се използват редица системи. В световен мащаб, МКБ-10 и DSM-5 са двете преимуществено използвани системи, а във фокуса на дискутираната тема основно ще се разглежда DSM-IV-TR (APA, 2000). В последната и актуална версия на DSM (DSM-5, APA, 2013) обаче се представя нов подход, който в известен смисъл има подобни насоки на мислене като основните идеи в настоящата работа по отношение на диагностиката на ЛР.

В дисертацията е открит и дискуссионният въпрос, дали *категориален или дименсионален трябва да бъде подходът към ЛР*. И DSM-IV, и МКБ-10 като класификационни системи използват категориална диагностична таксономия, която представя ЛР като различни клинични синдроми със специфични точки на прекъсване при достигане до определен праг за специфичното разстройство. Макар че използването на категории предполага прекъсване, т.е. единият има, другият-няма разстройството, много изследователи твърдят, че ЛР могат да бъдат по-добре представени по протежението на континуум или чрез измерване от норма до патология (Levy & Johnson, 2016, p. 184). Алтернатива е дименсионалният подход, при който се определят количествено чертите, които отговарят на дадено ЛР и лежат по протежение на континуума от норма до патология. Този дименсионален подход на чертите е в съответствие със застъпващото се мнение, че личностовите разстройства имат по-скоро „размити“ и по-скоро произволни граници помежду си, както и с личността в норма (Pfohl, 1999, цит. по Beck et al., 2004, p. 54).

Американската асоциация за консултиране (American Counseling Association, ACA) и Консултиране и терапия от гледна точка на развитието (КТР – Developmental Counseling and Therapy, DCT) предлагат нов подход към DSM-IV, който позволява тежкия дистрес на клиентите да се разглежда по нов начин, а именно като логичен отговор на историята на развитието им (Ivey & Ivey, 1998, p. 335). Всяко *личностово „разстройство“* на развитието или *стил на развитието* има своите здравословни измерения. Всъщност има относително малко индивиди с един единствен личностен стил. Често повечето хора имат сме-

сица на различни стилове. Според Консултиране и терапия от гледна точка на развитието (DCT), развитието е баланс на няколко стила и може да представлява позитивно психично здраве. Балансираният индивид понякога се нуждае да бъде зависим от другите, подозрителен и предпазлив от време на време и разбира се се нуждае от определена степен здравословен нарцисизъм. КТР (DCT) твърди, че всички човешки същества се нуждаем от търсенето на баланса на защитните стилове и това, което се казва патология е наистина нашето най-голямо усилие да даде смисъл и да се намери работещо поведение в сложния и объркващ свят (Ivey & Ivey, 1998, p. 337; Макуилямс, 2018, с. 185). КТР (DCT) отбелязва, че депресията е изброена като „скрит“ симптом на 8 от 11 личностни стила или „разстройствата“ от Ос II. И е съвсем вероятно, тя да е и отличителен белег и на останалите 3 „разстройствата“. Целта на консултирането е разбира се да обясни развитийната история и логичния скрит личностен стил и да помогне на клиента да напише нов, по-позитивен наратив с придружаваща го поведенческа промяна (Ivey & Ivey, 1998, p. 339).

В глава първа е обърнато внимание и на *теоретичните възгледи на когнитивната наука по отношение на подхода им към ЛР*. Когнитивната теория за личностовите разстройства обяснява, че генетичната преддиспозиция и средовите преживявания се комбинират, така че формират схеми, когнитивни структури, които интерпретират информацията и придават значение на събитията в света (Бек, 2018). Личностната патология се обяснява от негативните схеми, които се развиват рано в живота и водят до последователни предубедени преценки и когнитивни грешки (Beck, 1998, цит. по Fournier et al., 2012, p. 796).

Хората с личностови разстройства, поради специфичната си развитийна и семейна история, имат ограничен брой алтернативи за действие в предизвикателствата, които им предоставя животът. Това ги прави неспособни да използват най-подходящите стратегии за всяка ситуация. Като следствие определени модели на поведение изглеждат свръхразвити, докато други са недоразвити (Leite et al., 2012). *Всяко личностово разстройство се характеризира от специфичен набор дисфункционални убеждения, които се активират и в повечето време носят нежелани последствия в почти всички контексти* (Beck et al., 2001, p. 1224; Butler et al., 2007). Например хората с нарцистично личностово разстройство имат базисните убеждения „Тъй като съм повече от другите, ми се полагат специално отношение и привилегии.“ и „Само хора изключителни като мен могат да ме разберат.“ (Leite et al., 2012). В клиничната си и изследователска работа, А. Бек и колегите му идентифицират за всяко от личностовите разстройства специфичен модел на дисфункционални убеждения, които ги разграничават едно от друго (Beck et al., 2001; Butler et al., 2007).

Начинът, по който хората използват информацията за себе си и другите е повлияна от тяхната личностна организация. Когато има диагностициран някакъв клиничен синдром (Ос I) или ЛР (Ос II), *обичайната обработка на тази информация става систематично и преднамерено по дисфункционален начин*. Пристрастността при интерпретации и последващо поведение са оформени от *дисфункционалните убеждения и нагласи* на пациента (Beck et al., 2004, p. 32).

Всяко разстройство се характеризира не само с *дисфункционално и асоциално поведение*, но също и със *съчетание от убеждения и нагласи, афекти и стратегии*. Възможно е да се направи *отличителен профил на всяко от разстройствата*, основано на техните *типични когнитивни, афективни и поведенчески характеристики* (Beck et al., 2004, p. 35).

Индивидите с ЛР са склонни да показват определени модели на поведение, които са хипертрофирани или са недоразвити (таблица 1.). Обсесивно-компулсивното разстройство

например може да бъде характеризирано с изключително ударение върху контрола, отговорността и систематизацията и съответно с дефицит в спонтанността и игриността (Beck et al., 2004, p. 35).

Генетичната предиспозиция може да благоприятства развитието на определен тип модел за сметка на друг възможен модел. Някои деца, например, изглежда са ориентирани към забавленията, докато други изглеждат срамежливи и инхибирани още от ранните етапи на развитието си. Нарцистичната личност може да се развие, когато човек ожесточено се бори за преодоляването на дълбокото си усещане за липса на стойност (unworthiness). Обсесивно-компулсивното ЛР може да се развие в отговор на хаотични условия в детството – като начин да се внесе ред в дезорганизираната среда. Параноидното ЛР може да бъде формирано в отговор на ранен опит на предателство и измама. Зависимото ЛР често е представено от фиксацията върху близка привързаност, поради различни причини може да бъде подсилена от членовете на семейството, вместо да намалее след развитийния период, за който е обичайна (Beck et al., 2004, p. 36).

По подобен начин хистрионното ЛР може да бъде провокирано от опита с възнаграждане на успешния екхибиционизъм, например, да забавляваш другите, за да получиш одобрение и обич (Beck et al., 2004, p. 36).

Таблица 1. Типични свръхразвити и недоразвити стратегии/модел на поведение, използвани от различните ЛР (Beck et al., 2004, p. 36).

ЛР	свръхразвити	недоразвити
Обсесивно-компулсивно	Контрол, отговорност, систематизация	Спонтанност, игриност
Зависимо	Гърсене на помощ, вкопчване	Самодостатъчност, мобилност
Пасивно-агресивно	Автономност, съпротива, пасивност, саботаж	Интимност, асертивност, кооперативност
Параноидно	Бдителност, недоверие, подозрителност	Спокойствие, доверие, приемане
Нарцистично	Грандиозност, конкурентност	Споделяне, идентификация с групата
Антисоциално	Войнственост, експлоатиране, хищничество	Емпатия, взаимност, социална чувствителност
Шизоидно	Автономност, изолация	Интимност, взаимност
Отбягващо	Социална уязвимост, отбягване, инхибиране	Отстояване на собствените права, общителност
Хистрионно	Екхибиционистичност, експресивност, импресионизъм	Рефлексивност, контрол, систематизация

Трябва да се отбележи, че различни пътища водят до ЛР. Нарцистичното, обсесивно-компулсивното, параноидното и дори антисоциалното ЛР, например, могат да се развият и като компенсация, и като страх (т.е. в резултат на чувство за хаос, манипулация или виктимизация) в резултат на подсилването на определени стратегии от значимите други или посредством други методи (Beck et al., 2004, p. 37).

Човек не може да пренебрегне идентификацията с другите членове на семейството. Някои индивиди сякаш усвояват определени дисфункционални модели от техните родители или сиблинги и ги надстройват, когато пораснат. При други индивиди, ЛР изглежда се развиват при наследственост и силна предразположеност (Beck et al., 2004, p. 37).

Друга тема предмет на разглеждане в *първа глава* на дисертационното изследване е *поставянето на диагноза ЛР в детска или юношеска възраст*. П. Кернберг, А. Уейнър и К. Бардънщайн (Kernberg et al., 2000) подкрепят твърдението, че децата показват отличителни черти и модели на възприемане, свързване и мислене за заобикалящата ги среда и

себе си, включително черти като импулсивност, инроверзия, егоцентричност, търсене на новости, инхибиция, социабилност, активност и много други. П. Кернберг добавя, че тези черти и модели са продължителни във времето и ситуациите и дават основание да бъдат обозначени като ЛР, независимо от детската възраст, когато те са: 1) станали негъвкави, маладаптивни и хронични; 2) причиняват значителна функционална увреда и 3) продуцират сериозен субективен дистрес (Bleiberg, E., 2001).

П. Кернбърг и съавт. (Kernberg et al., 2000) смятат, че сравняването на деца с ЛР с деца без ЛР може да се окаже по-продуктивно от сравняването на възрастни с деца. Разликата между инфантилния и патологичния нарцисизъм служи като илюстрация. При първото малкото дете държи да бъде център на вниманието и очаква подкрепа, докато признава зависимостта и изразява благодарност. Детето с патологичен нарцисизъм също очаква да бъде в центъра на вниманието, но нито признава зависимостта си, нито изразява благодарността си (Kernberg et al., 2000, p. 14). Според П. Кернбърг и съавт. (Kernberg et al., 2000) ЛР при децата, както и тези при възрастните са надеждно разпознаваеми, корелират с други разстройства по Ос I и Ос II и показват модел на постоянство, който прави въздействието им всеобхватно и тежко.

Крайгълните камъни на прототипа на нарцисичната личност в детството са грандиозните фантазии, изключителни изисквания, интензивно самопоглъщане, грандиозност, която защитно е преобърнала презаливащите чувства на неадекватност и безпомощност и неспособност за изпитване на автентична привързаност, доверие и интерес към другите (Bleiberg, 2002, p. 9).

В първа глава е направен и преглед на известните тестове, изследващи личностните стилове/разстройства в детска и юношеска възраст и достигането до създаването на *Въпросник за личностни убеждения - кратка версия (The Personality Belief Questionnaire – Short Form, PBQ-SF)* (Leite et al. 2012), предмет на адаптация в настоящата дисертация.

Най-популярните психометрични инструменти за оценка на ЛР в юношеска възраст са въпросниците на Т. Милон: *Millon Adolescent Personality Inventory (MAPI)* и *Millon Adolescent Clinical Inventory (MACI)* (Millon & Davis, 1993). MAPI и MACI използват термина личностен модел, а не ЛР. Личностните модели в MACI са паралелни на ЛР в зряла възраст, но са означени по-предпазливо („интровертиран“, „инхибиран“, „тъжен“, „покорен“, „драматизиращ“, „егоистичен“, „непокорен“, „насилствен“, „конформен“ и т.н.).

За български условия е адаптиран *Coolidge Axis II Inventory* (CAII; Coolidge & Merwin, 1992) (адаптация: Калчев, 2018), диагностично базиран и самооценъчен инструмент предназначен най-вече за скринингови изследвания в масови, не клинични извадки.

Нов подход в тестирането на ЛР е използването на идентифицираните убеждения за всяко от ЛР от DSM-IV. *Въпросникът за личностни убеждения (Personality Belief Questionnaire, PBQ)* е създаден, за да оцени дисфункционалните убеждения, хипотезирани, че стоят в основата на ЛР, които са били разпознати по онова време. Мярката показва, че има адекватна вътрешна съгласуваност и надеждност при тест-ретест в широка извадка на вече изписани психиатрични пациенти и много от субскалите диференцират пациенти, диагностицирани с различни ЛР (Beck et al., 2001; Fournier et al., 2012).

Въпросникът за личностни убеждения (The Personality Belief Questionnaire - PBQ) е разработен от А. Бек и Дж. Бек (Beck & Beck, 1991, цит. по Leite et al, 2012) като клиничен и изследователски инструмент, предназначен за оценка на дисфункционалните убеждения, асоциирани с личностовите разстройства от Втората ос на Диагностичния и статистически наръчник за психичните болести (DSM-IV-TR, American Psychiatric Association, 2000).

Главната идея на въпросника е, че описателните характеристики на личностите разстройства (ЛР) могат да се основават на различни модели убеждения също толкова успешно, колкото и върху клиничната симптоматика (Beck et al., 2001). РВQ в неговата начална конфигурация съдържа 126 айтема, съставлящи 9 скали (по 14 айтема в скала), които отговарят на 9 ЛР (отбягващо, зависимо, пасивно-агресивно, obsесивно-компулсивно, антисоциално, нарцистично, хистрионно, параноидно и шизоидно/шизотипно) (Bhar et al., 2012; Leite et al., 2012). Деветте скали могат да бъдат администрирани отделно или заедно (Beck et al., 2001, p. 1215).

През 2002 г. А. Бътлър, Г. Браун, А. Бек и Дж. Гришам идентифицират и 14 убеждения, които се асоциират с граничното личностово разстройство. То има припокриващи се айтеми със зависимата, параноидната, отбягващата и хистрионната скала на ЛР. След това изследване РВQ вече има 10 скали (с 14 айтема в скала), отговарящи на 10 личностови разстройства и 126 айтема (Leite et al., 2012). Когато А. Бътлър и съавт. (Butler et al., 2002) създават скалата от убеждения за гранично ЛР, факторният анализ (Bhar et al., 2008) показва три фактора – гледна точка за себе си като безпомощен и зависим, недоверие към другите хора и убеждението да се действа превантивно, за да се предпазиш от отхвърляне и дистрес. Комбинирането на антагонистични убеждения като да бъдеш безпомощен и зависим от една страна, но също и убеждението, че другите са ненадеждни от друга, води до високи нива на свръхбдителност и недоверие и по този начин те играят централна роля в поддържането на разстройството.

Прилагането на РВQ на не клинична извадка изисква допълнителни изследвания. Въпреки че и при клинична, и не клинична извадка вътрешната консистентност и тест-ретест надеждността е силна, валидността и факторната структура могат да се различават при не клинична извадка сравнена с клинична такава (Bhar, 2012, p. 96).

2. Агресия

Втора глава е посветена на конструкта агресия. В началото се прави преглед на *различните класификации и терминология, използвани за агресивното поведение* във времето от различните изследователи и подходите им към концептуализацията на конструкта.

Агресията може да бъде определена като всяка форма на поведение, чиято цел е да нанесе обида или да причини вреда на друго живо същество, което не желае подобно отношение (Бэрон & Ричардсон, 1997, с. 26). Агресията се разглежда като модел на поведение, а не като емоция, мотив или нагласа. Често терминът агресия се асоциира с негативни емоции като гняв, свързва се с мотиви като стремежа да се оскърби или навреди и даже с негативна нагласа – като расовите и етническите предразсъдъци. *Гневът* обаче не е необходимо условие за появата на агресивно поведение. Агресията може да се разгърне както в състояние на пълно хладнокръвие, така и при изключителна емоционална възбуда. Не е и задължително агресорите да мразят или да не симпатизират на жертвата. Понякога се причинява страдание на хората, които са се отнасяли с агресорите по-скоро добре, отколкото лошо. Пример затова е насилието в семейството. Терминът агресия предполага и *преднамерено поведение*. За съжаление този критерий е недостъпен за пряко наблюдение и може да се съди за него по предшестващите обстоятелства или по обстоятелствата, които следват обсъждания акт на агресия (Vandura, 1973).

Има случаи, при които лесно се открива агресивното намерение – агресорът сам си признава, но и такива, при които е изключително трудно. В този смисъл като агресивен акт се счита и *намерението да се нанесе увреда или обида* дори и в случаите, когато това не се е случило, но все пак е било целено (Бэрон & Ричардсон, 1997, с. 26).

Според Д. Хей, агресията е важно да бъде разглеждана като *многомерен конструкт*, изискващ информация относно специфичните намерения на действието, неговата форма и интензивност, неговата провокация и междуличностната история на агресора и жертвата (Hay, 2005, p. 108).

Тъй като проявите на агресия са многобройни, А. Бъс (Buss, 1976, цит. по Бэрон & Ричардсон, 1997, с. 29) предлага да бъде описана на основата на три дихотомии – физическа-вербална, активна – пасивна и пряка – непряка (директна-индиректна). Комбинацията им създава 8 възможни категории, в които попадат болшинството агресивни актове.

Въпреки че много психолози признават съществуването на различни видове агресия (Feshbach, 1970; Hartup, 1974; Bandura, 1973; Бэрон & Ричардсон, 1997), има големи спорове около класификациите.

Изследователите на агресията при деца обикновено са се фокусирали върху един или два вида агресивно поведение. Например Д. Олуеус (70-те години на XX век) изследва *проактивната агресия при мъчителя в училище*, докато К. Додж (80-те години на XX век) изследва *реактивната агресия при гневните, отхвърлени деца* (Dodge & Coie, 1987).

К. Додж и Д. Коие (Dodge & Coie, 1987) предоставят емпирични доказателства за съществуването на два различни типа агресия, които назовават реактивна и проактивна агресия. *Реактивната агресия* предполага реакция в отговор на осъзната заплаха. *Проактивната*, както и инструменталната, поражда поведение (например принуда, влияние, заплаха) целта, на което е да се получи някакъв позитивен резултат за агресора. След редица изследвания е открито, че проявяващите реактивна агресия ученици в началните класове са склонни да преувеличават агресивността на своите връстници и затова отговарят на всяка привидна враждебност с агресивно действие. Учениците, проявяващи проактивна агресия не допусkali подобни грешки в интерпретацията на поведението на своите връстници. Независимо от избора на термин, съществуват два типа агресия, мотивирани от различни цели (Dodge & Coie, 1987).

Въпреки че агресията като концепт не е нов и е предмет на дългогодишни изследвания (например Coie & Dodge, 1998; Card et al., 2008 – например прави преглед на огромното количество изследвания върху директна и индиректна агресия), продължават да съществуват доста различни гледни точки за агресивното поведение. В изследването си Т. Литъл и съавт. (Little et al., 2003) се опитват да предложат анализ и система за измерване, която да покаже *основните форми и специфичните фактори*, които агресивното поведение може да приема. Целта им е да предложат цялостна, интегрална рамка, която да даде базата за по-доброто разбиране и на етиологията, и на последствията от агресията в детството и юношеството. Тази идея е в традицията на много съвременни теории, разглеждащи агресията като *многодименсионален конструкт* (Dodge & Coie, 1987). От тази гледна точка изследователите правят разлика между *два параметъра на агресивното поведение – формите и факторите*, които го характеризират. *Различните форми на агресия* са свързани с това какво се прави по време на агресивния акт. Тук са включени директна, физическа и вербална агресия срещу индиректна, релационна, социална и материална. *Различните фактори* от своя страна имат за цел да обяснят защо се е появила агресията. Тук се включват проактивна, „оскърбителна“ и инструментална срещу реактивна и защитна агресия.

Спорове съществуват и относно наименованията и концептуалната разлика между различните форми на агресията. Според проучването на Т. Литъл и съавт. (Little et al., 2003) много от тези дименсии се припокриват значително, но най-малко две форми от по-висок

ред могат да бъдат значимо разграничени, които избират да означат като директна и релационна агресия. *Директната агресия* се дефинира като „вербално или физическо поведение, отправено към индивидите, което цели да ги нарани - например бутане, ритане, удряне, заплашване, обиждане и т. н.“ (Buss & Perry, 1992). *Релационната агресия* от друга страна се дефинира като действие, което цели значително да навреди на приятелските взаимоотношения или усещането за включеност в групата на връстниците - например целенасочено оттегляне на приятелството или на приемането в групата, остракизъм, разпространяване на слухове, клюкарстване и т.н. (Cairns et al., 1989; Crick & Grotpeter, 1995).

Дори и когато тези две дименсии на агресията (директна и индиректна) са почти винаги умерено позитивно корелиращи (Crick, 1996; Crick & Grotpeter, 1995; Card, 2008), многобройни изследвания подкрепят разграничаването им. Например Н. Кард и съавт. (Card et al., 2008) откриват освен обичайните констатации за различие между половете (употреба на директна агресия повече от момчетата, при индиректната отсъстват значими разлики между половете), също и уникални асоциации с дезадаптация. Директната агресия е по-силно свързана с екстернализирани проблеми (лоши взаимоотношения с връстниците, лошо просоциално поведение), индиректната агресия е свързана с интернализирани проблеми и силно развито просоциално поведение (Card et al., 2008).

Лингвистично и логически *двете форми на агресия* (I параметър – бел. моя) – директна и релационна могат да се операционализират независимо от *факторите на агресията* (II параметър – бел. моя). Факторите на агресията обаче не могат да бъдат операционализирани извън техния контекст (т.е. контекста на агресията), т.е. ние не можем да измерим “чист” фактор, без да имаме формата, която е приела агресията (Little et al., 2003, p. 124).

К. Додж и съавт. (Dodge & Coie, 1987), откриват два доминиращи фактора: реактивна и проактивна (или инструментална) агресия. *Реактивната агресия* е най-общо дефинирана като агресия, която се появява като гневен защитен отговор на невъзможността за достигане до цел или е реакция на провокация и включва отговори, които са преди всичко междуличностни и враждебни по природа – дефиниция, която произтича от Модела фрустрация-агресия (Dollard, Doob, Miller, Mowrer, & Sears, 1939, цит. по Little et al., 2003).

Инструменталната агресия от друга страна основно се дефинира като агресия, която се появява при предварителната представа на очаквания резултат и е преднамерено, заучено поведение, ръководено от външни подкрепления – дефиниция, която произтича от формулировката за агресия в Теорията за социалното учене (Bandura, 1973). Инструменталната агресия, назовавана от Ф. Витаро и М. Бренджен (Vitaro & Brendgen, 2005, p. 179) като проактивна агресия съответно определят като движена от очакваните награди, които следват извършването на агресивния акт. Следователно проактивната агресия може да бъде използвана като инструментално средство да си осигуриш блага за сметка на другите или за да ги доминираш (Vitaro & Brendgen, 2005, p. 179). Следвайки тези две теоретични концепции за агресията, голям брой изследователи разграничават реактивните актове на агресия, извършени от гняв или страх и целево насочената проактивна агресия (Berikowitz, 1989; Feshbach, 1964; Hubbard et al., 2001; Vitaro & Brendgen, 2005). *Други оспорват мнението, че има разграничение между реактивна и проактивна агресия* и че то е надеждно, валидно и полезно (Bushman & Anderson, 2001). Според Б. Бушман и К. Андерсън категоризирането на човешката агресия като враждебна или инструментална е обърквашо. Враждебната агресия е „горещо“, импулсивно поведение, което е мотивирано от желанието да нараниш някого. Инструменталната агресия е „студено“, преднамерено поведение, използвано като средство за постигането на друга цел. Те считат тази дихотомия като по-

лезна за ранния етап на развитието на теориите за агресията, но отчитат, че вече не е полезен дескриптор и не успява да вземе предвид агресивните действия, активирани от множество мотиви (Bushman & Anderson, 2001, p. 273). Въпросът е, дали реактивната и проактивна агресия могат да се различават не само теоретично, но и емпирично. И ако това е вярно, е важно да се проследят последствията от тези изводи. На теоретично ниво, е необходимо да се отчетат два отделни етиологични модела за произхода и хода на развитието на всеки от типове агресивно поведение. На практическо ниво, е необходимо поотделно да се мерят двата типа агресивно поведение. На клинично ниво, доказателствата за разграничаването между реактивна и проактивна агресия може да изисква специфична терапия и превенционни програми за всеки от типове агресивно поведение (Vitaro & Brendgen, 2005, p. 179).

Въпреки високата корелация между двата вида агресивно поведение и тяхното съвместно появяване при повечето агресивни индивиди, реактивната и проактивна агресия могат да бъдат разграничени на факторно ниво, което говори за надеждността на проактивното-реактивно разграничение. В допълнение, въпреки някои двусмислени констатации, повечето съществуващи доказателства сочат, че реактивната и проактивна агресия нямат еднакво социално, академично, поведенческо и физиологично ниво на функциониране. Това говори за валидността на проактивно-реактивното разграничение (Vitaro & Brendgen, 2005, p. 190).

Глава втора продължава с хипотези за появата на реактивното и проактивно агресивно поведение. Отправна точка е теоретичният модел, предложен от К. Додж (Dodge, 1991, цит. по Vitaro & Brendgen, 2005, p. 191), в която реактивната и проактивна агресия произлизат от различен опит и се развиват самостоятелно. Според този модел, реактивната агресия се развива в отговор на сурова, заплашителна и непредсказуема среда или злоупотребяващо и студено родителстване. К. Додж (Dodge et al., 1990b) отбелязва, че физическото насилие е наистина рисков фактор за по-късни агресивни поведения, дори когато другите екологични и биологични фактори са известни. Децата, които са жертва на физическо насилие са склонни да обработват социалната информация по отклоняващ се от модела начин и това може да посредничи за развитието на агресивно поведение.

Обратно, проактивната агресия процъфтява в подкрепяща среда, която насърчава използването на агресия като средство за постигане на целите си. Индивиди, които имат високо ниво и в двата типа агресивно поведение, вероятно имат и двата вида среда. Много емпирични изследвания, разгледани в тази глава, подкрепят тези различни етиологични пътища за реактивна и проактивна агресия. Този първи теоретичен модел може да бъде наречен *паралелен модел на развитие*, защото разглежда реактивната и проактивна агресия като произтичащи от различни етиологични фактори и като развиващи се по паралелен, почти независим начин (Vitaro & Brendgen, 2005).

Друг възможен модел е *моделът на последователно развитие*. Той се основава на констатациите, че темпераментови и неврофизиологични елементи играят роля при реактивната агресия, но не и при проактивната. И обратно, средовите фактори изглеждат играят роля предимно в проактивната агресия. Според този алтернативен модел, деца с определени темпераментови или неврофизиологични характеристики първоначално (в началото на контакт) са склонни да показват агресивно поведение като средство за взаимодействие в средата. Тази тенденция може да бъде изразена главно по реактивен начин, като например с висока раздразнителност и труден темперамент в ранна детска възраст. Ако ранни изблици на гняв (крещене, ритане) водят до желаните резултати (храна, играчки и т.н.), тези

деца могат да научат, че подобно поведение е успешно средство не само за облекчаване на стресова ситуация, но и да се постига желана цел в не стресова ситуация (Vitaro & Brendgen, 2005).

Терминологията, използвана за различните концептуализации на агресията също е обсъдена във *втора глава* на дисертационното изследване. Според Б. Бушман и К. Андерсън (Bushman & Anderson, 2001) е важно да не се приравнява диференцирането между реактивна и проактивна агресия с други термини. Например различieto между инструментална и враждебна агресия може да бъде използвано като синоним за диференцирането на проактивна-реактивна агресия, но това приравняване може да не е уместно. В някои изследвания, инструменталната агресия е операционализирана като скоростта, с която дете натиска бутон, който възпрепятства победата на фиктивен опонент по време на състезателна игра. Враждебната агресия се дефинира от скоростта, с която детето натиска различен бутон, което води до това противникът да чуе неприятен шум (Atkins, Stoff, Osborne, & Brown, 1993, например). Този тип агресивно поведение е наречено враждебно, защото дава невидимо предимство на детето по отношение на играта. От това описание е очевидно, че не само инструменталната, но също и враждебната агресия могат да бъдат проактивни (т.е. инициирани от агресора без задействана провокация от страна на опонента). В допълнение враждебната агресия не включва непременно емоционални характеристики (например гняв), които характеризира реактивната агресия.

Въпреки че има паралел между инструменталната и проактивната агресия, реактивната агресия не може да бъде приравнена към враждебната. Тези недоловими, но важни различия между различната терминология е важно да се имат предвид, когато се интерпретират емпирични находки от различни изследвания (Vitaro & Brendgen, 2005, p. 183).

Проблем се появява и заради това, че *за индиректна агресия съществуват 3 термина*, които се опитват да я опишат. Единият термин *индиректна агресия* е използван от К. Бьорквист и съавт. (Björkqvist et al., 1992b), за да опише сбор от поведения, които са социално манипулативни и обикновено прикрити по природа, като разпространяване на оскърбителни слухове за друг човек. Според К. Бьорквист и съавт. (Björkqvist et al., 1992b) индиректната агресия е изключително трудна за разпознаване и са необходими подходящи инструменти. Самооценъчните въпросници ги определят като неподходящи, защото ключването и разпространяването на неверни слухове не е социално желателно поведение и според К. Бьорквист и съавт. (Björkqvist et al., 1992b) извършителите не биха си признали. Също добавят, че индиректната агресия може да бъде и несъзнавана. Извършителят не винаги признава пред себе си, че въпросното поведение е агресивно. К. Бьорквист и съавт. (Björkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992a) смятат, че този по-късен тип поведение изглежда е социално приемлив сред децата. *Социална агресия* е другият термин, използван е от М. Ъндървуд и колеги (Galen & Underwood, 1997) и описва поведение, което цели увреждане на чуждото самочувствие, социалния статус или и двете (Cairns et al., 1989). *Релационна агресия* е третият термин, използван е от Н. Крик и колеги (Crick, 1995; Crick & Grotpeter, 1995,) и характеризира поведение, което нанасява другите „чрез целенасочена манипулация и увреждане на връзките им с връстниците“ (Crick & Grotpeter, 1995, p. 711).

Въпреки че *тези три „типа“ агресия се припокриват значително* (Björkqvist, 2001), се спори, че са концептуално различни. Например М. Ъндървуд и съавт. (Underwood et al., 2001) твърдят, че социалната агресия се различава от релационната, защото социалната включва увреждане на самооценката на човека и/или на социалния му статус, докато релационната е насочена към увреда на взаимоотношенията с връстниците. Индиректната е

подобна на релационната по това, че въвлича в манипулация връстниците и уврежда връзките между тях, но е различна, защото включва само поведение, което е прикрито. И социалната, и релационната агресия включват смес от открито и прикрито поведение. Като изключим тези нюанси това, което тези отделни типове агресия имат общо е, че включват увреждащо поведение и социални интриги. Използването на различни термини за описание на определен феномен е проблематично и объркващо (Bjorkqvist, 2001).

Глава втора продължава като разглежда някои идеи относно *произхода на агресията*. К. Бьорквист и съавт. (Bjorkqvist et al., 1992b, p. 58) считат, че *физическата, директната вербална и индиректна агресия* са не само различни стратегии за агресия, но също и *три развитийни фази, отчасти последователни, отчасти припокриващи се една друга*. Агресивното поведение е определяно като не желателно в човешката общност. Научаването на този факт води до трансформирането и промяната на агресивните стратегии към по-малко разпознаваеми като форми. Малките деца, които все още не са развили вербални и социални умения, използват предимно физическа агресия. Когато се появят вербални умения, могат да ги използват за мирни взаимодействия, но и за агресивни цели. И мъжете, и жените са сякаш еднакво умели с вербалните агресивни стратегии. Те скоро заменят физическата агресия, защото е социално неприемлива. Малка част от физическата агресия се появява обичайно в ситуации на стрес. Третият етап от това развитие индиректната, манипулативна агресия. Ефективната индиректна агресия изисква социална интелигентност, която дава възможност да бъдат наранени другите, посредством социална манипулация.

Предвид, че агресията може да бъде разглеждана като еволюционно адаптивна социална стратегия, инструменталната употреба на агресията може на практика да се развие много рано и да бъде видима дори и при прохождащи деца. Инструменталната употреба на агресията може да бъде маркер, затова как децата развиват индиректни модели на агресия (Caplan et al., 1991; Little et al., 2003).

Някои деца са склонни да развият враждебни атрибуции към връстниците, поради ранно излагане на злоупотреба и семейни конфликти (Dodge, Bates, & Petit, 1990b). Емоционалната лабилност на тези деца ги прави уязвими да отговарят гневно при много неразбиранелства и конфликти, така че те развиват враждебни атрибуции към много връстници. Тези деца имат обобщен набор от социални когниции, които ги карат да правят враждебни изводи от поведението на нов връстник много по-бързо от другите деца. Някои деца може да развият враждебни отношения само с няколко връстници, защото имат несъвместими поведенчески модели или интереси. Последните проявяват реактивна агресия по-последователно, но само в тези няколко специфични отношения. Накрая може да има деца, които или притежават изключителни социални умения, или които са толкова незаплашителни за връстниците си, че рядко предизвикват гняв или подозрение у други деца. Тези деца ще представляват партньорския компонент на реактивна агресия, както и тази група деца, които последователно провокират другите (Hubbard et al., 2001, p. 277).

Друга тема, която е засегната във *втора глава* на дисертационното изследване е *социалният статус и взаимоотношенията с връстниците*. След установяването в лонгитюдните изследвания, че в детството социометричният статус сред връстниците е маркер на по-късно антисоциално развитие, отхвърлянето от връстниците придобива изключително място в изследванията на социалното развитие, вероятно заставайки до привързаността към родителите като голяма парадигма за изследване (Dodge et al., 2003, p. 374)

К. Додж и съавт. (Dodge et al., 2003) определят отхвърлянето от връстниците като житейско събитие, междуличностен стрес, който може да окаже трайно въздействие върху

детското развитие. Отхвърлянето от връстниците описва връзката между детето и групата връстници. Тъй като връзките се формират в контекста на социалното учене, проблемните отношения могат да попречат на детето да учи социални умения и вместо това да развие негативни очаквания за бъдещите взаимоотношения. Това отхвърляне може да има дългосрочен неблагоприятен ефект. В този контекст социалното отхвърляне заслужава проучване като хронично стресиращо събитие с тежестта на физическа злоупотреба, изнасилване, ранна загуба на родител и виктимизиране от връстници (Dodge et al., 2003, p. 375).

В глава втора са прегледани и проблемите, свързани с адаптацията и фамилната история. В извадка на млади юноши от мъжки пол изследвани, заради сериозни поведенчески проблеми, реактивно агресивните младежи демонстрират история на физическа злоупотреба, докато само проактивните и проактивно-реактивно агресивните индивиди - не (Dodge, 1997). Напротив проактивно агресивните юноши изглежда, че се наслаждават на рядко позитивни семейни отношения в сравнение с техните проактивно-реактивно или реактивно агресивни връстници (Poulin & Dishion, 2000, цит. по Vitaro & Brendgen, 2005). В същото време проактивно агресивните юноши споделят за по-малък родителски контрол и по-малко правила вкъщи, отколкото реактивно агресивната група и неагресивната (Poulin & Dishion, 2000, цит. по Vitaro & Brendgen, 2005). Това може да бъде интерпретирано и по различен начин. Например, ако реактивната агресивност има своите корени в силно реактивен и труден темперамент, родителите може скоро да изгубят търпение, да се обезкуражат от поведението на тяхното реактивно-агресивно дете и да развият негативни нагласи към него/нея като следствие (Vitaro & Brendgen, 2005).

Историята на средова враждебност и малтретиране се предполага, че въвлича в гневна, реактивна агресия, докато излагането на успешни, агресивни модели и позитивно подкрепен опит с принудително поведение се предполага, че въвлича в проактивна агресия (Dodge & Coie, 1987, p. 1157).

Половите различия са последната тема засегната във втора глава от дисертационното изследване. По отношение на употребата на различните форми на агресия, половите различия са били основен фокус на множество изследвания. К. Бьорквист и съавт. доказват, че момчетата са по-склонни да проявяват индиректни и релационни форми на агресия също и остракизъм към връстниците си и изключване, отколкото директни и открити форми на агресия (Bjorkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992; Bjorkqvist & Niemela, 1992).

Според К. Бьорквист и съавт., директната вербална агресия се проявява еднакво и при двата пола особено при изследваната група 11-годишни. В замяна на това, докато момчетата използват директни средства за агресия (както физически, така и вербални), момчетата използват типично индиректни средства като злословене и манипулиране на социалната структура на класа с цел да се причини психическа болка на техния „враг“ (Bjorkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992, p. 118).

К. Бьорквист и съавт. (Bjorkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992) формулират конструкта *социална манипулация*, който предполага да използваш другите като средство за атака вместо да атакуваш самия ти, или с други думи, да манипулираш социалната мрежа на класа с цел да изключиш жертвата от приятелските взаимоотношения в групата (Bjorkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992). К. Лагершпец и съавт. (Lagerspetz et al., 1988, p. 403) стигат до извода, че моделът на приятелски взаимоотношения на двата пола се различават значително. Момчетата формират по-скоро свободни групи, докато момчетата силно сплотени групи или клики. Момчетата много често имат една много добра близка приятелка. Ако приятелските връзки са близки и важни, те могат да улеснят индиректната

агресия към други хора (Bjorkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992, p. 118). Ако някой използва индиректни средства, е лесно да не го признае или може би да не разпознае, че извършва агресивен акт. Например клеветата може да бъде рационализирана като „казване на истината“ по отношение на даден човек (Lagerspetz et al., 1988, p. 413). Тъй като момичетата се развиват поне вербално, по-бързо от момчетата, е възможно те да развият по-рано индиректни стратегии от момчетата, това обаче се променя по-нататък в живота. Най-общо казано, *с течение на времето, с хода на развитието, се очаква промяна и замяна от груби към по-фини агресивни стратегии*. Малките деца, на които липсват вербални умения, предпочитат да използват физическа агресия като удряне, бутане, ритане и блъскане. Когато се развият техните вербални способности, прибавят директна вербална агресия обвиненията, крещенето и обиждането влизат в техния репертоар. Развитието на социалните умения поставят трети етап от развитието на агресивните стратегии – индиректната агресия, използвайки социалната мрежа като средство за нанасяне на увреда (Bjorkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992, p. 119).

Индиректната агресия очевидно зависи от съзряването – необходими са определени нива на вербални и социални умения (Bjorkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992, p. 118).

Резултатите от изследванията на Т. Литъл и съавт. (Little et al., 2003) намират полови различия при всички, операционализирани конструкти на агресията. Мъжете съобщават за по-голяма агресия от жените. Като размерът на разликата е най-малък при реактивната агресия. С течение на времето/с промяна на възрастта (изследването е при 5.-10. клас) конструктите като цяло показват стабилни модели с едно отклонение. При жените се наблюдава устойчиво намаляване на релационната агресия от 5. към 10. клас, докато мъжете показват стабилни нива на релационна агресия (Little et al., 2003).

Получените у нас данни (Калчев, 2003) с кратка 12-айтемна скала за оценка на трите вида агресия показват, че и при двата пола доминира вербалната, а най-рядко е използвана индиректната агресия. При момчетата обаче физическата агресия заема междинно място, т.е. тя е предпочитана пред индиректната, а при момичетата равнището на индиректните и физическите форми не се различава. В изследването от 2003 г. на П. Калчев се установява, че при момчетата най-честа е вербалната, следвана от физическата и индиректната агресия, т.е. налице е същото съотношение между агресивните стратегии като с изследването с Многомерна скала за агресивност (МСА, Калчев, 2009).

В този смисъл получените у нас резултати в две независими изследвания не установяват разлики в индиректната агресия при момчетата и момичетата и поставят под съмнение традиционните представи за този вид социална манипулация като предимно „женска“ агресивна стратегия (Калчев, 2009). П. Калчев обобщава, че на този етап не бива да се бърза с възможните заключения. Допълва обаче че може да се разсъждава върху размиването на границите на поворолевите стереотипи на поведение, както и за евентуална промяна в основните цели на доминиране в по-голямата по размер и по-слабо структурирана група при момчетата или изграждане и поддържане на взаимоотношения в рамките на по-малка, интимна група при момичетата, или поне в средствата за постигането на тези цели (Калчев, 2009).

3. Кибервиктимизация и кибертормоз

В *глава трета* са представени конструктите традиционен тормоз, кибервиктимизация и кибертормоз. Тук е разгледана *връзката на класическия тормоз с кибертормоза и кибервиктимизацията*, какви са спецификите на кибертормоза и предизвикателствата пред изследователите.

Според Д. Олуеус ученик е тормозен или виктимизиран, когато той или тя са изложени многократно и за продължителен период от време на негативни действия от страна на един или повече други ученици (Olweus, 1986, цит. по Olweus, 1993, р. 9). Като „негативни действия“ се определят тези, при които някой *преднамерено причинява* или *се опитва да причини увреда или дискомфорт на друг* – което на практика е включено и в определението за агресивно поведение. Негативните действия могат да бъдат извършени чрез думи (вербално), например, заплашване, подиграване, дразнене и обиждане. Негативни действия са когато някой удря, бута, ритва, щипе или задържа някой чрез физически контакт. Възможно е негативните действия да се извършат без използването на думи или физически контакт като правиш физиономии или мръсни жестове, умишлено изключваш някой от групата, отказваш да се съобразиш с желанията на друг човек. Използвайки уточнението „многократно и за продължителен период от време“ се цели разграничаването на случайни, не целенасочени негативни действия, които са отправени към ученик по някое време или към друг в друга ситуация.

Тормозът може да бъде извършен от отделен индивид – мъчител (предпочетен е преводът П. Калчев, виж Калчев, 2003, с. 27) или от група. Целта на тормоза може да е отделен индивид – жертвата или група. В контекста на училищния тормоз, жертвата обичайно е отделен ученик. Данните от изследването в гр. Берген показват (Olweus, 1993), че в повечето случаи жертвата е измъчвана от двама или трима ученици. За да се използва терминът тормоз също е необходимо да има *липса на баланс в силите/асиметрия в силите*. Ученикът, който е изложен на негативните действия изпитва трудности да се защити и по някакъв начин е безпомощен срещу ученика или учениците, които го дразнят. Полезно е да се направи разграничение между *директен тормоз с относително открити атаки* срещу жертвата и *индиректен тормоз* като форма на социална изолация и целенасочено изключване от групата. Важно е да се обърне внимание на втората по-невидима форма на тормоз.

В *трета глава* са прегледани *характеристиките на типичната жертва, типичният мъчител и т.н. „мъчител-жертва“*. Дълбочинните интервюта с родителите на виктимизирани момчета показват, че тези момчета са характеризирани с определена предпазливост и чувствителност още от ранна възраст. Момчета с такива характеристики (може би комбинирани и с физическа слабост) изглежда имат трудности да се наложат в групата на връстниците. Същевременно повтарящите се измъчвания от връстниците определено повишават тяхната тревожност, несигурност и като цяло негативна самооценка (Olweus, 1993, р. 32).

Съществуват описани два типа жертви. Единият тип жертва е наречена *пасивна* или *покорна* (Kowalski, 2008; Olweus, 1993). Най-общо поведението и нагласата на пасивната жертва сигнализира на останалите, че е несигурна и без стойност/не струва, че няма да отмъсти, ако бъде атакувана или обидена. Пасивните жертви могат да бъдат описани и като тревожни или с модел на покорна реакция (в случая с момчетата), комбинирана с физическа слабост.

Поемането на ролята на жертва демонстрира значителна последователност дори когато е настъпила смяна на класовете. С оглед на тези резултати, прехвърлянето на детето-жертва в друг клас не е добра стратегия за намаляване на тормоза. По-голям ефект има преместването на мъчителя в друг клас, но най-добрият ефект е справяне с проблема в социалната група, в която е възникнал (Salmivalli et al., 1998, р. 217).

В много случаи особено сред момчетата се очаква жертвата да направи безсилна контраатака. Плачещата жертва не е толкова възнаграждаваща плячка на мъчителя, колкото жертвата, която може да бъде провокирана до неефективна, нелепа контраагресия. Това не само е лесна победа, но и добро „шоу“ за цялата група от връстници (Salmivalli et al., 1996b, p. 108).

Съществува и друга по-малка група от жертви, *провокативните жертви*, които са комбинирали едновременно характеристиките и на модела на реагиране с тревожност, и на този - с агресия. Тези ученици често имат проблеми с концентрацията и се държат, така че могат да предизвикат раздразнение и напрежение около тях. Някои от тези ученици могат да бъдат характеризирани като хиперактивни. Не е необичайно поведението им да провокира много ученици от класа, като може да доведе до негативни реакции в голяма част от класа или дори в целия клас. Динамиката на проблемите с тормоза/виктимизацията в даден клас с провокативните жертви зависи отчасти от проблемите в класа с пасивните жертви (Olweus, 1978, цит. по Olweus, 1993, p. 33).

Разграничаваща характеристика на *типичните мъчители* е тяхната агресия към връстниците – това е включено и в дефиницията за мъчител. Но мъчителите са агресивни и към възрастните, както към родителите, така и към учителите. Най-общо мъчителят има позитивна нагласа към насилието и употребата на насилствени средства, в сравнение с учениците като цяло. Те също често са характеризирани като импулсивни и със силна нужда да доминират другите. Не емпатизират много на жертвите. Мъчителите често имат относително позитивна гледна точка за себе си (Bjorkqvist et al, 1982).

Споделяна гледна точка сред психолози и психиатри, че индивидите с агресивно и трудно поведение са всъщност тревожни и несигурни, ако се погледне под повърхността е невярна. Според Д. Олуеус (Olweus, 1993, p. 34) няма резултати, които да потвърждават тази гледна точка и по-скоро става дума за обратното. Мъчителите имат необичайно ниска тревожност и несигурност или са приблизително средни. Те не страдат от ниска самооценка. Резултатите обаче не оспорват наличието на индивиди-мъчители, които да са и агресивни, и тревожни.

Има ученици, които участват в тормоза, но които обикновено не поемат инициативата – те могат да бъдат наречени *пасивни мъчители*, *последователи* и подкрепящи тормоза. Групата на пасивните мъчители е относително смесена и също може да съдържа несигурни и тревожни ученици (Olweus, 1978, цит. по Olweus, 1993).

Изследванията на К. Салмивали също потвърждават, че мъчителите не са нито с много ниски самооценки, нито с много високи оценки от връстниците. „Защитният еготизъм“ обаче ясно ги разграничава, както и техните помощници и подкрепящи тормоза съюзници. Доминирането и тормозът над другите може да бъде един от начините за поддържане на чувството на значимост в групата от връстници (Bushman & Baumeister, 1998; Salmivalli et al., 1999).

Типичните мъчители могат да бъдат описани като имащи модел на агресивна реакция, комбинирана (при момчетата) с физическа сила. По отношение на мотивацията, водеща към поведение на тормоз, откритите модели предполагат най-малко три взаимосвързани мотива. Първо, мъчителите имат голяма нужда от сила и доминиране. Очевидно се наслаждават на контрола и имат нужда да подчиняват другите. Второ, имайки предвид семейните условия, в които някои от тях са отгледани, е естествено да се предположи, че те са развили определени нива на враждебност към средата. Тези чувства и импулси могат да ги накарат да извлекат удовлетворение от причиняването на увреда и страдание на други-

те индивиди. Накрая те имат и полза от поведението си. Мъчителите често принуждават жертвите да им осигуряват пари, цигари, бира и др. ценни неща. В допълнение очевидно е, че агресивното поведение в много от ситуациите се награждава чрез престиж (Kowalski et al., 2008; Bandura, 1973).

Друга група са групата от деца, наречени *мъчител-жертва*. Те са посочвани като най-избягваната група от учениците в училище. Учителите ги определят като най-непопулярните, като имащи много поведенчески проблеми и като не заинтересувани от училище. Не само връстниците трудно се свързват с децата в ролята и на мъчител, и на жертва, но учителите и училищният персонал често съобщават, че тези деца са сред най-трудните за работа в училищна среда. (Kowalski et al., 2008, p. 32).

Социалните роли се създават в социалните взаимодействия и се определят както от индивидуалните поведенчески нагласи, така и от очакванията на другите в групата. Индивидуалното поведение дава насоки затова, което другите могат да очакват от него в бъдеще, но нуждите и очакванията на останалите членове на групата определят какъв вид роля е възможна за всеки член на групата (Salmivalli, 1999, p. 454).

К. Салмивали и съавт. (Salmivalli, Voeten, & Poskiparta, 2011) предполагат, че поведението на страничните наблюдатели (защита на жертвата и подкрепа на мъчителя) в случаите на тормоз, са свързани с честотата на тормоз. Затова страничните наблюдатели са подходящи при интервенции срещу тормоза. Проучването им показва, че честотата на тормоза е отрицателно свързана при защита на жертвата и положително свързана при подкрепа на мъчителя (Salmivalli, Voeten, & Poskiparta, 2011).

Тормозът е групов феномен, при който децата играят различни роли. Олуеус (Olweus, 1993; Salmivalli, 1999; Salmivalli, 1996a) описва 8 такива роли, които изграждат „*Кръга на тормоза*“: детето, което започва тормоза; последователи на мъчителя, които активно участват, но не са започнали тормоза; подкрепящи мъчителя (например, смеят се или привличат вниманието към тормоза); пасивни подкрепящи, които се забавляват с тормоза; неангажирани наблюдатели; възможни защитници; защитници, които се опитват да помогнат и ученици, които са тормозени (за малко по-различна класификация вж. Salmivalli, 1999; Salmivalli et al., 1996a).

В *глава трета* се продължава с разглеждането на *характеристиките, които могат да доведат до тормоз*. Д. Олуеус открива и ясна асоциация между физическата сила и *високата популярност* сред връстниците. Очевидно физическата сила е ясен знак за определяне популярността при момчетата. Популярността намалява риска от тормоз. В допълнение физическата сила предполага, че момчето има средства да се защити, ако бъде атакувано. Физическата сила има функцията на добра защита срещу тормоз и виктимизация (Olweus, 1993, p. 37). Физическата сила не изглежда да играе същата роля при тормоза на момичетата. Не е ясно, дали има такъв подобен фактор, който да има защитна функция срещу тормоза при момичетата.

Д. Олуеус заключава, че отклоненията във външния вид (пълнота, червена коса, необичаен диалект, очила и др.) играят много малка роля в произхода на проблемите с тормоз/виктимизацията, отколкото се смята. Това обаче не изключва вероятността отклоненията във външния вид да играят важна роля в някои индивидуални случаи (Olweus, 1993, p. 30).

Д. Олуеус (Olweus, 1993, p. 25) наблюдава, че колкото повече са учителите (изчислено на 100 ученика) при супервизирането през периода на междучасията, толкова по-ниски са нивата на проблемите с тормоза/виктимизацията в училище. Този резултат показва, че е от

голямо значение наличието на достатъчен брой възрастни сред учениците по време на междучасията (вероятно при условие, че тези възрастни имат желание и са подготвени да се намесят в започващ епизод на тормоз). Големината на класа или на училището изглежда да имат пренебрежимо значение за относителната честота или ниво на проблемите с тормоз/виктимизацията в класа или училището.

Груповите механизми също са засегнати в *трета глава* като важни за появата на агресия. Много изследвания (Bandura, 1973) показват, че и децата, и възрастните могат да се държат по-агресивно, след като са наблюдавали някой друг, „модел“, който се държи агресивно. Ефектът би бил по-силен, ако наблюдателят има позитивна оценка за модела, например възприема го като здрав, безстрашен и силен (Olweus, 1993).

Друг относително близък механизъм е отслабване на контрола или задръжките срещу агресивните тенденции. Основният принцип тук е наблюдаването на модел, който е награден/подкрепен за агресивно поведение, от което следва да намалят задръжките и при наблюдателя (обичайно блокирани и контролирани) срещу това да бъде агресивен. Обратно, негативните последствия за модела често активират засилване на задръжките тенденции при наблюдателя (Bandura, 1973; Olweus, 1993).

Съществува и трети фактор, който може да доведе до обяснение защо определени ученици, които обичайно са мили и не агресивни понякога участват в тормоз, без да мислят за последствията, т.е. имат усещане за намалена лична отговорност. Тази „*дифузия*“ или „*размиване*“ на *отговорността* отговаря и за по-малко чувство на вина след инцидент. Впоследствие може да се появи промяна при възприемането на жертвата от последователите на мъчителя. В резултат на непрекъснатите атаки и омаловажаващи коментари, жертвата постепенно ще бъде възприемана като сравнително не стойностна, която почти „моли да бъде пребита“ и която заслужава да бъде тормозена. Такива промени във възприемането водят също и до отслабване на възможното чувство за вина при мъчителите (Olweus, 1993).

Намалява честотата на жертвите на системен, многократен тормоз, когато децата минат към юношеския период. Ако виктимизацията намалява с възрастта, не може да се каже същото за тормоза (за ролите на мъчител, помощник и подкрепящ мъчителя). В горните класове има относително повече мъчители, отколкото сред по-малките ученици (Salmivalli, Lappalainen, & Lagerspetz, 1998, p. 216).

Трета глава продължава с разглеждането на *тормоз чрез електронни форми на контакт или комуникация* като мобилен телефон и Интернет, т.е. на *кибертормоза* (Olweus & Limber, 2017, p. 225).

Тормозът се характеризира чрез три критерия: а) агресивно поведение или целенасочено нанесена увреда; б) която обичайно се извършва с известна повтораемост; в) при междупersonални взаимоотношения, характеризирани с липса на равновесие по отношение на силата, в полза на извършителя/ите (Salmivalli, Lagerspetz, Bjorkqvist, Osterman, & Kaukiainen, 1996a; Olweus & Limber, 2017). Тормозът обикновено се появява без видима провокация и може да бъде определен като форма на проактивна агресия, при която индивидът-мишена/жертвата е активно търсен. Тази дефиниция дава също и яснота, затова че тормозът може да бъде определен и като форма на злоупотреба от връстниците (Olweus & Limber, 2017, p. 226).

Д. Олуеус и С. Лимбер (Olweus & Limber, 2017; Li, Smith, & Cross, 2012) предполагат, че неравновесието в силата може да бъде оценено в термините на различията в технологическото ноу-хау между извършителя и жертвата, относителната анонимност, социалния

статус, броя на приятелите или маргинализираната позиция в групата. *Критерият за повтаряемост* може да бъде разбран по малко по-различен начин, с фокус върху това, до колко индивида може да достигне негативното съобщение, а не се разглежда само киберповедението на извършителя, което в повечето случаи е един единствен акт/едно единствено действие (Olweus & Limber, 2017; Li, Smith, & Cross, 2012).

Д. Олуеус (Olweus, 2012, р. 15) предупреждава изследването на негативните ефекти на кибертормоза да не бъдат извършвани, без да се вземат предвид съпътстващите негативни ефекти от традиционния тормоз, т.е. кибертормозът да бъде изследван в контекста на традиционния тормоз.

Д. Олуеус препоръчва училищата да насочат усилията си към противодействие на традиционния тормоз и да изградят стратегия на системно ниво, за да намалят и без това ниското разпространение на кибертормоза (Olweus, 2012).

Отделено е специално внимание на *припокриването между конструктите традиционен и кибертормоз*. Емпиричните резултати документират много висока степен на припокриване. В извадка от САЩ, от учениците, които са били изложени на кибертормоз, 88% са били тормозени най-малко по един от традиционните начини. Тормозът върху другите има припокриване също 88%. Резултатите от училищата в гр. Осло са с подобна степен на припокриване 93% и 91% съответно. При тези анализи само 10% от учениците, въввлечени в кибертормоз са били само кибертормозени или само са тормозели другите чрез електронни средства. Може да се обобщи, че новите електронни средства изглежда са създали относително нови жертви и мъчителни. Ако се измерва в подходящ контекст, кибервиктимизацията/тормоза е феномен с нисък процент в сравнение с традиционните форми на тормоз (Olweus & Limber, 2017, р. 231).

Всички тези факти са в съответствие с гледната точка, която концептуализира кибервиктимизацията/тормоз като форма на тормоз, а не като явление, което е фундаментално или качествено различно от традиционния тормоз (Olweus, 2017, р. 236).

Разгледани са *видовете и начините на кибертормоз*. Комуникативни начини за кибертормоз, според Р. Ковалски и съавт. (Kowalski et al., 2008) са мигновени съобщения, имейл, текстови съобщения (sms), социални сайтове (Facebook, MySpace, LiveJournal, Friendster, Nexopia, Xuga, Hanga, Imbee, Bebo), социални сайтове за ъплоудване на видео филми (Youtube, Google Video), стаи за чат, блогове, уеб сайтове, bash boards, интернет игри и т.н. В основата си кибертормозът е тормоз чрез използването на технологии като Интернет и мобилен телефон. Както и при традиционния тормоз кибертормозът също има континуум на тежест/проява. В най-светлия край на този континуум, кибертормозът може понякога да бъде труден за идентифициране. В най-сериозния му край, кибертормозът може да доведе до убийство или самоубийство (например, <http://www.RyanPatrickHalligan.org>). Методите за кибертормоз са изключително разнообразни, както и поведенията, които ги провокират (Kowalski et al., 2008, р. 46).

Кибертормозът, както традиционният тормоз, може да бъде както директен, така и индиректен (Kowalski et al., 2008, р. 44). П. Афтаб (Aftab, 2006, цит. по Kowalski et al., 2008, р. 44) дефинира като директни атаки изпращането на съобщения директно на другите деца и младежи. *Кибертормозът чрез пълномощник/посредник* използва другите, за да помогнат в кибертормоза на жертвата дори със или без тяхното съгласие и знание. П. Афтаб (Aftab, 2006, цит. по Kowalski et al., 2008, р. 44) твърди, че последното е по-опасно, защото може да въввлече възрастните в тормоза. През повечето време възрастните могат да бъдат

неволни съучастници и да не знаят, че са използвани от кибермъчителя (Aftab, 2006, цит. по Kowalski et al., 2008, p. 45).

Важно е да се знае, че е трудно да се идентифицира, когато се появи кибертормоз, дали например приятел не е променил паролата за забавление. Съществува трудност в разграничаването на „дразненето за забавление“ от кибертормоза с агресивно намерение. Възприемането на тормоза е субективно и зависи от начина, по който го приема жертвата и как го оценява. Кибермъчителят винаги може да каже, че не е целил да нарани жертвата и че жертвата е твърде чувствителна (Aftab, 2006, цит. по Kowalski et al., 2008, p. 45).

В ситуации, свързани с още по-силна заплаха, детето, което кибертормози може да постави информация за своята жертва онлайн, което я поставя в риск от значителна увреда. Например, може да постави информация за жертвата в чат стая или дискуссионно табло, като рекламира жертвата за секс. След това просто изчаква членовете на насилническата група да излеят омразата си върху жертвата, като те могат да я атакуват и офлайн (Aftab, 2006, цит. по Kowalski et al., 2008, p. 46).

Н. Уилард (Willard, 2006, цит. по Kowalski et al., 2008), директор на Центъра за безопасно и отговорно използване на интернет в САЩ, очертава известен брой поведения, които представляват кибертормоз. Такива са: *раздразване/разпалване (flaming)*, *тормоз (harassment)*, *обезценяване/омаловажаване (denigration)*; *представяне от името на жертвата (impersonation)*, *предразполагане към споделяне на лична информация и разпространяването ѝ (outing and trickery)*, *изключване/остракизъм (exclusion/ostracism)* и *заплашително преследване в киберпространството (cyberstalking)*. Р. Ковалски и съавт. (Kowalski et al., 2008, p. 51) добавят една практика на атака – *шамаросване/зашлевяване (happy slapping)*. Това е относително нов метод за кибертормоз, който започва в метрото и се разпространява в Англия. Хора, обикновено тийнейджъри, вървят и зашлевяват не подозиращ минавач, друг през това време, също тийнейджър заснема насието с мобилен телефон, а кадрите след това се разпространяват в мрежата за забавление на другите. Поведението често включва повече от шамар и често представлява нападение със съответните правни последици. Съществуват случаи на удари, които са довели до убийството на жертвата, както и на самоубийства след *happy slapping*.

Трета глава продължава с *последниците от кибертормоза и кибервиктимизацията*. В изследването на Р. Ковалски и съавт. (Kowalski et al., 2014) метаанализът на смесените ефекти показва, че сред най-силните асоциации с извършването на кибертормоз са нормативните убеждения за агресия и моралната неангажираност, а най-силните асоциации с кибервиктимизацията са стреса и суицидните мисли.

Л. Марчиано и съавт. (Marciano, Schultz, & Camerini, 2020) откриват, че кибертормозът причинява екстернализирани проблеми с течение на времето, докато кибервиктимизацията е рисков фактор за интернализирани проблеми като депресия и тревожност. И обратно поведенческите проблеми и увеличеното използване на интернет предсказват участие в кибертормоз, докато депресията, тревожността и използването на интернет предсказват кибервиктимизация с времето.

Според Е. Илдириим и съавт. (Ildirim, et al., 2017), както кибертормозът, така и кибервиктимизацията положително корелират с тревожност, депресия, соматизация, враждебност, импулсивност и пристрастяване към интернет. Кибертормозът отрицателно корелира с емпатията. Враждебността установяват, че корелира и с кибервиктимизацията, и с кибертормоза.

„Чистите“ кибержертви имат високи нива на ниска самооценка в сравнение с не въввлечените ученици и приблизително същото ниво на самооценка каквото е и нивото на жертвите на традиционен тормоз. Д. Олуеус предполага, че негативните ефекти вероятно са относно комбинираната група от ученици, които са подложени и на традиционен, и на кибертормоз (Olweus, 2012, p. 14).

Според Д. Олуеус (Olweus, 2012, p. 15) съществува методологичен проблем, който е свързан с размера на извадката. Кибертормозът е явление с ниско разпространение и поради тази причина, дори извадка от 1000 човека би идентифицирала 30-50 жертви (от момчета и момичета), които като се разпределят между „чисти“ кибер жертви срещу комбинирани (или срещу мъчителите) броят на изследваните лица рязко намалява.

За по-пълноценен преглед на изследванията върху кибервиктимизацията и кибертормоза може да се използва изследването на Р. Ковалски и съавт. (Kowalski et al., 2014, p. 1075-1106). В него правят мета-анализ/преглед на различните изследвания, провеждани, за да се изследва концептът. Сравняват изследванията по операционализирането на концепта, по вида на използвания инструмент (1 айтем/много айтеми/качествен), по времевите параметри, по характеристика на извадката (брой/възраст/клас/държава) и по разпространение.

Според Б. Четин (Çetin et al., 2011) съществуват множество проучвания, въпросници и инструменти, разработени за изследване на кибертормоз и кибервиктимизация, но не са достатъчно надеждни и ефективни, тъй като предлагат едномерни обяснения. Например, във въпросниците за кибертормоз/кибервиктимизация (Ybarra, 2004) не могат да се определят субскали. Едно-факторна структура обаче не би могла да обясни кибертормоза, включващ широк спектър от практики, вариращи от тези да навредят на социалните отношения като разпространяване на слухове, обиди и изключване на жертвата от определени групи до практики като измама, използване на Интернет за пропагандистки цели и за принуждаване на хората да коментират сексуални въпроси. Това е и причината Б. Четин и съавт. да се заемат със създаването на *Скалата за кибервиктимизация и кибертормоз* (Cyber victim and bullying scale, CVBS) през 2011 г., която е предмет на адаптация като допълнителна задача на дисертационното изследване и ще бъде представена в глава 6.

За българска среда е създадена *Скалата за агресия и виктимизация (CABB*, Калчев, 2012), който е кратък самоописателен въпросник, емпирично конструиран, за широк възрастов диапазон, на който се отговаря с помощта на 5-степенна честотна скала. Въпросникът се състои от две части. Първата (29 айтема) оценява виктимизацията от връстниците и социалната подкрепа, а втората (12 айтема)- агресията. Във първата част има айтеми, изследващи кибервиктимизацията, а във втората има айтеми, оценяващи киберагресията. Друг въпросник, разработван по темата е *Въпросник за изследване на кибертормоза*, състоящ се от 23 айтема, авторска разработка (Чубриева, 2019). М. Чубриева е направила и начална адаптация на *Въпросник за справяне с кибертормоза (Cyberbullying Coping Questionnaire, CCQ*, Jacobs et al., 2015). Въпросникът включва различни дименсии като пасивно справяне, социална подкрепа, активни и конфронтационни стратегии за справяне и когнитивно справяне.

Емпирична част

Следващите глави на дисертацията (глава 4. – глава 6.) са посветени на изследователската работа. В рамките на изследователските задачи на дисертационното изследване, е изготвена българска адаптация на *Въпросник за личностни убеждения (Personality Belief Questionnaire)(PBQ-SF*, Leite et al., 2012) (глава 4.). Като допълнителна задача е прието адаптирането на още два самооценъчни въпросника за юношеска възраст *Скала за конф-*

ликти между връстниците (*Peer Conflict Scale*) (PCS, Marsee et al., 2011) (глава 5.) и Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (*Cyber Victim and Bullying Scale*) (CVBS, Çetin et al., 2011) (глава 6.).

4. Конструирание на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (Personality Belief Questionnaire) (PBQ-SF, Leite et al., 2012).

Изследвани лица

Българският вариант на инструментариума е апробиран върху юношеска възраст при извадка от 988 изследвани лица, от които 450 момчета и 508 момичета, 30 лица не са отбелязали, на възраст от 13 до 19 г. Извадката е относително балансирана по пол, като момчетата са 45,5%, а момичетата 51,4%, а 3% са с неотбелязан пол. Броят на изследваните лица с пълни протоколи по различните компоненти на *Въпросника за личностни убеждения-кратка версия* варира от 878 до 949, а за целия инструментариум е 626. Изследването се провежда анонимно, в групов формат, в класната стая, в рамките на един учебен час. Данните са събрани от автора на три етапа, като на всеки от етапите в изследователския набор от инструменти присъства PBQ-SF и се добавят други въпросници, оценяващи конструкти необходими за проверката на валидността на посочените скали.

Инструментариум - Въпросник за личностни убеждения – кратка версия (*Personality Belief Questionnaire – Short Form*)(PBQ-SF, Leite et al., 2012)

The Personality Belief Questionnaire – Short Form (PBQ-SF) (Въпросник за личностни убеждения - кратка версия) е създаден през 2007 г. от А. Бътлър, А. Бек и Л. Коен (Leite et al., 2012). Конструиран е на два етапа и целта е да бъде използван за клинични и изследователски цели. Въпросникът се състои от 10 скали, които оценяват 10 ЛР: параноидно, шизоидно/шизотипно, антисоциално, гранично, хистрионно, нарцистично, отбягващо, зависимо, obsесивно-компулсивно и пасивно-агресивно. Всяка субскала е съставена от 7 твърдения, които отговарят на дадено ЛР. Според изследователите PBQ-SF е практическа алтернатива на пълната версия на въпросника (Bhar et al., 2012). Твърденията са 65, а не 70, тъй като граничното личностово разстройство има само две собствени твърдения и пет, които споделя с други разстройства (отбягващо, зависимо и параноидно). Отговорите се дават с помощта на 5-степенна Ликъртова скала на съгласие (от 1 – Изцяло невярно до 5 – Напълно вярно). Българският превод е направен от Пламен Калчев, Камелия Ханчева, Светлина Колева и Ваня Николова, четири независими варианта, обсъдени до достигане на крайния вариант на български език.

Резултати и обсъждане

4.1 Експлораторен факторен анализ

Експлораторният факторен анализ е извършен върху данните от 626 изследвани лица.

За оценка на структурата на *Въпросник за личностни убеждения-кратка версия* (PBQ-SF) е направен анализ по метода на главните компоненти, на базата на Пиърсъновата корелационна матрица (с помощта на стандартен пакет за статистически анализ в социалните науки SPSS 19.0).

За да се оцени адекватността на извадката, анализът следваше следните насоки: а) критерият за размер на извадката е почти изпълнен - (Listwise N=626) съобразно броя айтеми на въпросника (65); б) КМО= 0,877, мярката за адекватност на извадката е с отлични стойности; в) Bartlett's Test of Sphericity показва значим резултат $p=0,000$, ($p<0,001$) и дава основание осъществяване на анализа.

Последователно са проучени решения с различен брой фактори. Резултатите свидетелстват в полза 9-факторния вариант, от гледна точка на съдържателната интерпретация на когнитивния модел на личността, както и според факторните тегла, предназначени за оценка на компонентите. Интерпретацията е направена по 9-факторния вариант (44,27 % обяснена дисперсия), след ротация по Варимакс.

Получените резултати свидетелстват за промени в разпределението на айтемите по фактори. Единствената запазена скала е тази на обесивно-компулсивното ЛР, означена в изследването с наименованието „Трябва да съм перфектен“. За посочените промени освен формално статистическите основания са налице и съдържателни аргументи. Когато С. Бар, А. Бек и А. Бътлър (Bhar et al., 2012) предоставят преглед на психометричните свойства на PBQ, неговите подобрения, приложенията му при изследване на резултатите и неговите ограничения, приблизително 20 години след неговото разработване, добавят, че прилагането на въпросника на не клинична извадка изисква допълнителни изследвания. Въпреки че и при клинична, и при не клинична извадка вътрешната консистентност и тест-ретест надеждността е силна, валидността и факторната структура, според тях, могат да се различават при не клинична извадка, сравнена с клинична такава (Bhar, 2012, p. 96).

Наименованията на всеки от факторите е представено под формата на убеждение, което обединява в максимална степен съдържанието на включените в него айтеми.

1. Фактор 1. „Изключителен съм“ - 9 айтема

Тук са групирани 6 айтема от оригиналната скала на нарцистично ЛР, 2 айтема от хистрионната скала и един от антисоциалната. И трите ЛР попадат в клъстер В на „драматично-непостоянните“ (DSM-IV, 2000). Фактор 1. групира убеждения, обвързани с поведенческия модел на грандиозност, нуждата да ти се възхищават и липсата на емпатия. Подолу са представени примерни айтеми, подредени според факторните тегла¹:

- № 20/NAR20: „Тъй като съм повече от другите, ми се полагат специално отношения и привилегии.“
- № 8/HIS8: „Би следвало аз да съм центъра на вниманието.“
- №16/NAR16: „Редно е, другите да признаят колко съм специален.“

Тъй като съдържанието на PB10/NAR10 отговаря на съдържанието на убежденията във фактор 1. и теглото му за фактор 1. е подходящо, както и принадлежи на оригиналната нарцистична скала PB10/NAR10 е преместен във фактор 1. Убеждението PB38/ANT38, принадлежащо към антисоциалната скала от друга страна, е преместено във фактор 3., поради съдържателно съответствие и подходящо тегло. Субскалата е с висока надеждност. Вътрешната съгласуваност, изчислена върху всички налични за тази скала лица (N=947) е $\alpha=0,79$, а средното равнище на интеркорелации на айтемите (MIC) е: 0,30.

2. Фактор 2. „Другите са лоши“ - 9 айтема

Факторът групира цялата оригинална параноидна скала заедно с още два айтема – 1 от антисоциалната и 1 от граничната скала. Обяснението за разпределението на айтемите във фактор 2. е свързано със съдържанието на убеждения като „другите са злонамерени“, свързано с поведенческия модел на „подозрителност“, „недоверие“, „злонамерено интерпретиране на действията на другите“, „бдителност“ и „агресивна защита“. Тези черти, въпреки че са очевидни характеристики на параноидното ЛР, не характеризират само него. Те са представени с по-малка или по-голяма интензивност или се дължат на различна моти-

¹ При представянето на айтемите, освен номера въпроса е дадена и тяхната принадлежност, според оригиналната структура на въпросника: NAR: от нарцистичната скала, HIS: от хистрионната скала.

вация при профилите на антисоциалното и граничното ЛР, което е подчертано и в Диагностичния и статистически наръчник на психичните болести (DSM-IV-TR, American Psychiatric Association, 2000) и е потвърдено от айтемите, групирани посредством факторния модел. Факторът е запазен така както е генериран от матрицата. Като айтеми с най-високо факторно тегло са приложени²:

- № 13/PAR13: „Ако не внимавам, другите ще се опитат да ме използват или манипулират.“
- № 24/PAR24: „Ако другите научат личните ми тайни, ще ги използват срещу мен.“
- № 48/PAR48: „Хората ще се възползват от мен, ако им го позволя.“

Субскалата е с висока надеждност. Вътрешната съгласуваност, изчислена върху всички налични за тази скала лица (N=878) е $\alpha=0,79$, а средното равнище на интеркорелации на айтемите (MIC) е: 0,31.

3. Фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ – 12 айтема

Факторът включва 5 айтема от антисоциалната скала, 4 от хистрионно ЛР, 2 айтема от пасивно-агресивно ЛР и 1 айтем от нарцистично ЛР. От фактор 1. тук е преместен №38 от антисоциалната скала, предвид съдържателната му близост с третия фактор, както и подходящата тежест на айтема. Фактор 3. съдържателно е ориентиран около идеята, че „правилата са произволни и са създадени, за да защитават „имашите“ от „нямащите“ (Beck et al., 2004, р. 43). Като айтеми с най-високо факторно тегло са приложени³:

- № 37/HIS37: „Ако не забавлявам и впечатлявам хората, съм кръгла нула.“
- № 55/HIS55: „Ако съм достатъчно забавен, другите няма да забележат недостатъците ми.“
- № 22/HIS22: „Да забавлявам и удивлявам хората е начинът да постигна това, което искам.“

От антисоциалната скала попадат убеждения като „Трябва да направя всичко възможно, за да се измъкна безнаказано.“, което освен с неспазването на правилата е свързано със „злонамерено интерпретиране на действията на другите“, с „жестокост“. От хистрионната скала попадат убеждения като „Да забавлявам и удивлявам хората е начинът да постигна това, което искам.“. Когато се ядосат, хората с хистрионно ЛР могат да използват това като достатъчно оправдание, за да накажат друга личност. Ако те чувстват обич, това е достатъчно „да изливат“ обичта си (въпреки че няколко минути по-късно могат да превключат на друг тип изразяване). Ако се чувстват тъжни, е достатъчно обосновано да плачат (Beck et al., 2004, р. 44). От пасивно-агресивната скала влизат убеждения като „Да следвам правилата, както другите очакват, би означавало да огранича свободата си.“, което е обвързано съдържателно с „негативна гледна точка по отношение на правилата и изискванията на другите“, заедно с поведенческия модел за „противопоставяне на авторитетите“ и „търсенето на автономност и свобода“ (Beck et al., 2004, р. 39). Айтемът от нарцистичната скала е съдържателно концентриран върху грандиозността. Неуважението и престъпването на правилата при нарцистичните личности е вследствие на вярата, че са толкова специални и уникални личности, че са над правилата, привилегия, която смятат, че всеки лесно разпознава и уважава (Beck et al., 2004, р. 43).

² PAR: айтем от параноидната скала.

³ HIS –айтем от хистрионната скала.

Субскалата е с висока надеждност. Вътрешната съгласуваност, изчислена върху всички налични за тази скала лица (N=883) е $\alpha=0,79$, а средното равнище на интеркорелации на айтемите (MIC) е: 0,23.

4. Фактор 4. „Подценявам се“ - 6 айтема

Факторът се състои от 3 айтема от отбягващо ЛР и 1 от зависимото, пасивно-агресивното и граничното ЛР. Тук са комбинирани айтеми, които по някакъв начин демонстрират ниска самооценка. Примерни айтеми⁴:

- № 44/DEP 44: „Чувствам се слаб - като човек, който се нуждае от подкрепа.“
- № 65/BOR 65: „Не се справям така добре, както другите.“
- № 31/AVO 31: „Имам усещането, че неприятните чувства ме завладяват и ще излязат извън контрол.“

Тук попадат айтеми като „Ако хората се сближат с мен, ще открият какво представлявам и ще ме отхвърлят.“ (отбягващата скала), „Другите често изискват твърде много от мен.“ (пасивно-агресивната скала), носещи смисъла както на ниската самооценка, така и на негативната гледна точка спрямо изискванията от страна на другите (Leite et al, 2012). Хората с отбягващо ЛР виждат себе си като социално неумели и некомпетентни академично и в работни ситуации (Beck et al., 2004, p. 37). Тяхната стратегия (обратно на зависимото ЛР) е да се отдръпнат или да избегнат въвличане на първо време. За разлика от отбягващата личност, която стои далече от заплетени отношения, зависимата личност може да функционира доста добре стига да има достъп до силна фигура. Тъй като зависимите възприемат себе си като нуждаещи се, слаби, безпомощни и некомпетентни (Beck et al., 2004, p. 38). Основната заплаха за хората с пасивно-агресивно ЛР се отнася до загубата на одобрение и ограничаване на автономията (Beck et al., 2004, p. 39). Факторът е запазен така, както е генериран от матрицата. Надеждността на субскалата е добра, предвид малкия брой айтеми, които съдържа – α на Кронбах, изчислена върху всички налични протоколи (N=942), е 0,68, а средната корелация между айтемите (MIC) е 0,26.

5. Фактор 5. „Предпочитам самотата“ - 8 айтема

Факторът групира 6 айтема от оригиналната шизоидна скала заедно с 1 айтем от отбягващо и 1 от зависимото ЛР. Убежденията, характеризиращи този фактор изразяват предпочитание към самотата и самотните дейности, което е обвързано с поведенческия модел на „социална изолация“. Ключова дума за шизоидното ЛР е „изолация“. Тези хора са олицетворение на автономната личност. Те са склонни да жертват интимността, за да запазят своята откъснатост и самостоятелност. Виждат себе си като уязвими да не бъдат контролирани, ако допуснат някой твърде близо (Beck et al., 2004, p. 45). Основната им междуличностна стратегия е да стоят далече от хората, доколкото това е възможно. Могат да бъдат с другите по най-различни причини като професионални дейности или секс, но иначе предпочитат да са сами. Чувстват се заплашени от всяко действие, което представлява посегателство върху личното им пространство (Beck et al., 2004, p. 46). Примерни айтеми⁵:

- № 50/SCH 50: „Личното ми пространство е по-важно от близостта с друг човек.“
- № 25/SCH 25: „Връзките само те обвъркват и ти пречат да бъдеш свободен.“
- № 39/AVO 39: „Появи ли се напрежение в една връзка това означава, че отношенията са се влошили и трябва да се прекратят.“

⁴ DEP – айтем от зависимата скала; BOR – айтем от граничната скала; AVO – айтем от отбягващата скала.

⁵ SCH – айтем от шизоидната скала; AVO – айтем от отбягващата скала.

Убеждението от отбягващата скала подчертава „избягване на социалните взаимоотношения и негативни емоции“ (Beck et al, 2016, p. 84). Факторът е запазен така, както е генериран от матрицата. Надеждността на субскалата е добра, предвид малкия брой айтеми, които съдържа – α на Кронбах, изчислена върху всички налични протоколи (N=934) е 0,65, а средната корелация между айтемите (MIC) е 0,19.

6. *Фактор 6. „Уязвим съм“* - 6 айтема

Тук са групирани 5 айтема от оригиналната скала на зависимо ЛР заедно с 1 айтем на хистрионно ЛР. Конфигурацията на този фактор е свързана с убеждението за лична уязвимост и с поведенческия модел на „несигурност“, „усещане за неспособност“, „необходимост от помощ, грижа и подкрепа“ и „страх от раздяла и изоставяне“. Индивидите със зависимо ЛР се възприемат като безпомощни и затова се опитват да се закачат за някоя силна фигура, която ще осигури ресурси за тяхното оцеляване и щастие. Виждат силния обгрижващ по идеализиран начин като откърмящ, подкрепящ и компетентен. За разлика от отбягващата личност, която стои далече от заплитащи се отношения, зависимата личност може да функционира доста добре стига да има достъп до силна фигура. Основната им стратегия е да създадат зависими взаимоотношения. Те често правят това като се поставят в подчинена позиция спрямо силната фигура и се опитват да я омилостивят или да ѝ угодят (Beck et al., 2004, p. 38). Примерни айтеми⁶:

- №56/DEP56: „Имам нужда от някой да е до мен по всяко време, за да ми помага или ако се случи нещо лошо.“
- №45/DEP45: „Усещам се безпомощен, когато съм сам.“
- №18/DEP18: „Нуждая се от помощта на другите при вземане на решения или от съветите им какво да правя.“

Убеждението „Ужасно е, ако хората ме пренебрегват“, въпреки че принадлежи на хистрионната скала, съдържателно се свързва перфектно с профила на зависимото ЛР, тъй като показва черти, характерни и за двата профила (DSM-IV-TR, American Psychiatric Association, 2000). Факторът е запазен така, както е генериран от матрицата. Надеждността на субскалата е добра, предвид малкия брой айтеми, които съдържа – α на Кронбах, изчислена върху всички налични протоколи (N=909) е 0,61, а средната корелация между айтемите (MIC) е 0,20.

7. *Фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“* - 5 айтема

Тук са групирани 4 айтема от пасивно-агресивното ЛР и 1 от шизоидното. Айтемът RB10 от нарцистичното ЛР е преместен във фактор 1., съобразно съдържанието и подходащото му тегло. Индивидите с пасивно-агресивно ЛР имат *опозиционен стил*, който опровергава факта, че те искат да получат признание и подкрепа от авторитетните фигури. Главният проблем е конфликтът между желанието да се възползват от авторитетите от една страна и желанието да останат автономни от друга. Вследствие на това, те се опитват да запазят връзката като са пасивни и покорни, но усетят ли загуба на автономия, са склонни да се противопоставят, дори да подриват авторитетите (Beck et al., 2004, p. 39). Основната им стратегия е да укрепят автономността си, посредством *заобиколна опозиция* спрямо авторитетните фигури, докато привидно са на тяхна страна (Beck et al., 2004, p. 39). Примерни айтеми от скалата са⁷:

- № 28/SCH28: „За мен е важно да съм свободен и да не завися от другите.“

⁶ DEP – айтем от зависимата скала.

⁷ SCH – айтем от шизоидната скала; PAS – айтем от пасивно-агресивната скала.

- № 20/PAS20: „Ако някой се опитва много да командва, съм в правото си да не считам неговите изисквания.“
- № 21/PAS21: „Авторитетите са склонни да бъдат досадни, изискващи и контролиращи всичко.“

Надеждността на субскалата е допустима, предвид малкия брой айтеми, които съдържа – α на Кронбах, изчислена върху всички налични протоколи (N=949) е 0,54, а средната корелация между айтемите (MIC) е 0,19.

8. Фактор 8. „Трябва да съм перфектен“ - 7 айтема

Това е единственият фактор, който изцяло повтаря оригинална скала от PBQ-SF и това е скалата на обесивно-компулсивно ЛР. Групирането на айтемите е на базата на представяните общи убеждения като „не мога да греша“, което е обвързано с поведенческия модел на перфекционизъм, контрол, загриженост за представянето пред другите (Leite et al, 2012) и айтеми като⁸:

- № 40/OBS40: „Считам го за провал, ако не си свърша работата по най-добрия възможен начин.“
- № 11/OBS11: „Важно е всяко нещо, което правиш да стане перфектно.“
- № 19/OBS19: „Детайлите са изключително важни.“

Тези индивиди издигат в култ средствата за постигането на дадена цел. За тях „подредеността е висша добродетел“. Виждат себе си като отговорни и за себе си, и за другите. Вярват, че от тях зависи нещата да бъдат направени (Beck et al., 2004, p. 40). Тяхната стратегия се върти около система от правила, стандарти и „трябва“. Като прилагат правилата, те оценяват и ранжират представянето на другите хора, както и собственото си. Опитват се да контролират себе си, посредством „трябва“ и самоупреци, а поведението на другите хора чрез прекомерно насочване, неодобрение или наказание (Beck et al., 2004, p. 41). Към този фактор са присъединени РВ6 и РВ9 от фактор 9., предвид принадлежността им към обесивно-компулсивната скала и подходящото тегло на айтемите.

Надеждността на субскалата е добра, предвид малкия брой айтеми, които съдържа – α на Кронбах, изчислена върху всички налични протоколи (N=922) е 0,69, а средната корелация между айтемите (MIC) е 0,24.

9. Фактор 9. „Не понасям да съм зле“ - 3 айтема

Факторът групира 3 айтема от отбягващо ЛР. Двата айтема от обесивно-компулсивната скала са присъединени към фактор 8. Съдържанието е обединено около идеята за свръхчувствителност към усещането на неприятни чувства, вследствие на негативна критика, което е свързано с поведенческия модел на „избягване на неприятните ситуации“ и „неспособността да се управляват негативните чувства“ (Leite et al, 2012). Тук попадат айтемите⁹:

- № 2/AVO2: „На всяка цена трябва да избягвам ситуации, в които мога да се изложя.“
- № 1/AVO1: „Да се окажа в положение, в което да изглеждам посредствен или неадекватен би било непоносимо.“
- № 5/AVO5: „Не понасям да се чувствам зле.“

Хората с отбягващо ЛР биха искали да бъдат близо до другите и да живеят в съответствие с интелектуалния и професионалния си потенциал, но се страхуват да бъдат наранени,

⁸ OBS – айтем от обесивно-компулсивната скала.

⁹ AVO – айтем от отбягващата скала.

отхвърлени и неуспешни. Тяхната стратегия (обратно на зависимото ЛР) е да се отдръпнат или да избегнат въвличане на първо време. Избягват ситуации, в които могат да бъдат оценявани. Колебят се на границите на социалните групи и избягват да привличат внимание върху себе си. В работни ситуации се опитват да избягат от новите отговорности и търсенето на предизвикателства, заради страха си от провал и последващите санкции на другите (Beck et al., 2004, p. 37).

Надеждността на субскалата е допустима, предвид малкия брой айтеми, които съдържа – α на Кронбах, изчислена върху всички налични протоколи (N=927) е 0,57, а средната корелация между айтемите (MIC) е 0,31.

4.2 Вътрешна съгласуваност и средно равнище на интеркорелации

Получените данни при изследване на надеждността на *Въпросник за личностни убеждения – кратка версия* при български юноши са представени в таблица 2. Броят на всички изследвани лица варира от 878 до 949; броят на момчетата е от 396 до 431, а на момичетата – от 459 до 492.

Резултатите свидетелстват за задоволителни стойности на вътрешна съгласуваност и потвърждават надеждността на инструмента за оценка на личностните убеждения в юношеска възраст в български условия.

Таблица 2. Вътрешна съгласуваност на субскалите/факторите на PBQ-SF: α на Кронбах и средно равнище на интеркорелации (MIC)

Фактори (бр. айтеми)		Момчета (бр. ИЛ)	Момичета (бр. ИЛ)	ОБЩО (бр. ИЛ)
1. „Изключителен съм“ (9)	α MIC	0,80 (426) 0,30	0,79 (492) 0,30	0,79 (947) 0,30
2. „Другите са лоши“ (9)	α MIC	0,80 (396) 0,31	0,79 (459) 0,30	0,80 (878) 0,31
3. „Не ме е грижа за правилата“ (12)	α MIC	0,77 (400) 0,22	0,80 (461) 0,25	0,79 (883) 0,23
4. „Подценявам се“ (6)	α MIC	0,63 (431) 0,22	0,71 (483) 0,29	0,68 (942) 0,26
5. „Предпочитам самотата“ (8)	α MIC	0,64 (422) 0,18	0,66 (485) 0,20	0,65 (934) 0,19
6. „Уязвим съм“ (6)	α MIC	0,57 (406) 0,18	0,63 (478) 0,22	0,61 (909) 0,20
7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ (5)	α MIC	0,50 (429) 0,17	0,58 (490) 0,21	0,54 (949) 0,19
8. „Трябва да съм перфектен“ (7)	α MIC	0,70 (416) 0,25	0,69 (479) 0,24	0,69 (922) 0,24
9. „Не понасям да съм зле“ (3)	α MIC	0,57 (420) 0,31	0,56 (479) 0,29	0,57 (927) 0,31

4.3 Връзки между убежденията в PBQ-SF

Данните за корелациите между убежденията в PBQ-SF са получени върху 626 изследвани лица, но броят варира според наличните пълни протоколи. Единичните корелации между убежденията са показани на таблица 3.

Таблица 3. Единични корелации (r на Пийърсън) между личностните убеждения от PBQ-SF (N=626)

	1	2	3	4	5	6	7	8
1.,Изключителен съм“								
2.,Другите са лоши”	0,208**							
3.,Не ме е грижа за правилата“	0,631**	0,378**						
4.,Подценявам се“	0,126**	0,387**	0,298**					
5.,Предпочитам самотата“	0,271**	0,468**	0,369**	0,311**				
6.,Уязвим съм“	0,261**	0,198**	0,253**	0,309**	-0,016			
7.,Пасивно се съпротивлявам на правилата”	0,367**	0,404**	0,447**	0,208**	0,347**	0,114**		
8.,Трябва да съм перфектен“	0,344**	0,327**	0,379**	0,154**	0,317**	0,190**	0,153**	
9.,Не понасям да съм зле“	0,069	0,197**	0,063	0,152**	0,014	0,344**	0,065	0,263**

Забележка: ** p <0,01, на база единични тестове.

Данните за единичните корелации показват, че висока корелация има между убежденията от фактор 1. „Изключителен съм“ и тези от фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“. Двата фактора на практика почти събират айтемите от три оригинални скали – нарцистичната е цялата, на хистрионната и антисоциалната им липсва по 1 айтем. Трите горепосочени скали са поставени в клъстер В, при ЛР, които са определени като „драматично-непостоянни“ (DSM-IV, APA, 2000), накрая са присъединени и 2 айтема от пасивно-агресивното ЛР. Усещането за изключителност е присъщо на нарцистичното и хистрионното ЛР, считайки се над другите, те са склонни да прескачат правилата, докато при антисоциалното ЛР убежденията вървят по линията, че другите са експлоатиращи и съответно заслужаващи експлоатиране в отплата или другите са слаби и уязвими, а по този начин заслужават да бъдат тормозени (Beck et al., 2004, p. 43). Айтемите от пасивно-агресивната скала съдържателно са обвързани с изключителността им по отношение на желанието им за одобрение от страна на авторитетите и същевременно от страха им от загуба на автономия, заради която биха нарушили правилата (Beck et al., 2004, p. 39). Фактор 1. „Изключителен съм“ показва и средни корелационни връзки с фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ и фактор 8. „Трябва да съм перфектен“.

Фактор 2. „Другите са лоши“ показва средни корелации с фактор 3. „Не ме грижа за правилата“, с фактор 4. „Подценявам се“, с фактор 5. „Предпочитам самотата“ и с фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“. Убежденията от фактор 2. „Другите са лоши“ са с най-силна връзка с убежденията от фактор 5. „Предпочитам самотата“ в сравнение с останалите 3 фактора, което е обяснимо предвид поставянето им в клъстер А на „странно-ексцентричните“ DSM-IV (APA, 2000). Фактор 5. „Предпочитам самотата“ е съставен от убеждения от шизоидната скала, които показват склонност към жертване интимността, за да запазят своята откъснатост и автономност (Beck et al., 2004, p. 45). Фактор 2. „Другите са лоши“ е съставен основно от параноидната скала, представена от хора, които са предпазливи, подозрителни и търсещи сигнали, доказващи “скритите мотиви“ на своите „противници“, които се конфронтират понякога с тези противници с твърдения, че са сгрешили и впоследствие провокират онази враждебност, която са вярвали че съществува от по-рано (Beck et al., 2004, p. 41).

Фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ има висока корелация с фактор 1. „Изключителен съм“, както по-горе беше отбелязано и средни корелации с фактор 2. „Другите са лоши“, с фактор 5. „Предпочитам самотата“, с фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ и с фактор 8. „Трябва да съм перфектен“.

Фактор 6. „Уязвим съм“ не показва силни връзки с убежденията от другите фактори освен с Фактор 9. „Не понасям да съм зле“, с който има средна корелация. Убежденията от тези два фактора (съответно формирани от убежденията на зависимото и отбягващото ЛР), в DSM-IV (APA, 2000) са част от клъстер С на „тревожно-уплашените“ (изключение прави айтемът от хистрионната скала, участващ във фактор 6. „Уязвим съм“, който обаче се свързва смислово с убежденията, изразяващи уязвимост към липсата на внимание). Ако зависимата личност се справя със страха от провал като се опира на другите, отбягващата понижава очакванията си и избягва да участва при риск от провал и отхвърляне (Beck et al., 2004, p. 38). Ако във фактор 6. „Уязвим съм“ основната заплаха се носи от убеждения, свързани с отхвърляне и изоставяне, а загрижеността е за възможен разпад на зависимата връзка, при фактор 9. „Не понасям да съм зле“ тревожността е свързана с поемането на рискове в социални и работни ситуации, заради страха от провал и преследване от другите (Beck et al., 2004, p. 38). Убежденията в двата фактора имат частично смислово припокриване, а това, което ги обединява ги разделя от убежденията в другите фактори.

В италианската (Flebus & Montano, 2006) и аржентинската версия (Moretti et al., 2018) на RBQ се отбелязват много силни корелации между деветте субскали на въпросника и изследователите хипотезират смислово препокриване, слаба конструктор валидност, а други посочват, че има припокриване в самите нозологични категории. С факторния анализ за българска среда това в някаква степен е избегнато.

4.4 Различия по пол и възраст

Различия по пол

Важно е да се отбележи, че изследването е направено върху обща извадка, без клинична такава, а също и че личностните убеждения (формирани на основата на *Въпросник за личностни убеждения – кратка версия, RBQ-SF*) представляват съвкупност от убеждения, характерни за различни ЛР (изключение прави фактор 8. „Трябва да съм перфектен“), в този смисъл се отбелязват някои полови различия в общата популация, но не се цели опровергаването или потвърждаването на очакванията от DSM.

Някои ЛР (например антисоциалното) се диагностицират по-често при мъжете. Други (например гранично, хистрионно и зависимо) се диагностицират по-често при жените. Въпреки че тези разлики в разпространението вероятно отразяват истинските различия между половете, при наличието на такива модели, клиницистите трябва да бъдат предпазливи да не свръхдиагностицират или да не оставят без диагноза определени личностни разстройства при жените или мъжете на базата на социални стереотипи относно типичните полови роли и поведение (DSM-IV, p. 632).

Отбягващото ЛР трябва да се използва като диагноза доста предпазливо при деца и юноши, при които отбягващото и срамежливо поведение може да е подходящо за развитието. Отбягващото ЛР изглежда се появява еднакво често и при мъжете, и при жените (DSM-IV, p. 663). В изследването айтеми от отбягващата скала формират фактор 9. „Не понасям да съм зле“ и са част от айтемите, формиращи фактор 4. „Подценявам се“. В изследването средните стойности при жените са по-високи от тези на мъжете, с изключение на фактор 1. „Изключителен съм“ (таблица 4.).

В клинични извадки зависимото разстройство е диагностицирано много по-често при жените, но някои проучвания, използващи структурирани оценки докладват сходни проценти на разпространение сред мъже и жени (DSM-IV, p. 667), което се наблюдава и в това изследване („Уязвим съм“ се състои от 5 айтема на зависимото ЛР; таблица 4.).

От диагностицираните с нарцистично ЛР от 50 до 75% са мъже (DSM-IV, р. 660), това се наблюдава и в сегашното изследване (таблица 4.).

В клинични извадки, параноидното ЛР се диагностицира по-често при мъжете (DSM-IV, р. 636). В това изследване (цялата параноидна скала е поместена във фактор 2. „Другите са лоши“) се наблюдава обратното превес на момичетата (таблица 4.) като стойността е най-голяма за изследването.

Таблица 4. Дескриптивни характеристики на субскалите на Въпросник за личностни убеждения – кратка версия (PBQ-SF) и d на Коен

	Пол	Брой лица	X	SD	t- критерий	d на Коен
Фактор 1 „Изключителен съм“	момчета	426	20,8685	6,84494	2,63**	0,17
	момичета	492	19,7236	6,36315		
Фактор 2 „Другите са лоши“	момчета	398	24,3467	6,29824	4,44**	0,30
	момичета	464	26,1983	5,94608		
Фактор 3 „Не ме е грижа за правилата“	момчета	400	30,7550	7,95602	1,40	0,00
	момичета	461	29,9740	8,35538		
Фактор 4 „Подценявам се“	момчета	431	15,2367	4,48301	1,20	0,08
	момичета	483	15,6066	4,91362		
Фактор 5 „Предпочитам самотата“	момчета	422	22,1398	5,44520	0,49	0,03
	момичета	485	22,3196	5,63223		
Фактор 6 „Уязвим съм“	момчета	406	16,7562	4,34467	3,23**	0,21
	момичета	478	17,7343	4,60591		
Фактор 7 „Пасивно се съпротивлявам на правилата“	момчета	428	20,0818	4,28333	2,66**	0,18
	момичета	484	20,8306	4,20788		
Фактор 8 „Трябва да съм перфектен“	момчета	416	20,9904	5,33774	0,62	0,04
	момичета	479	21,2046	5,04083		
Фактор 9 „Не понасям да съм зле“	момчета	420	10,4024	2,88234	2,32*	0,16
	момичета	479	10,8455	2,83824		

Забележка: * p<0,05, **p<0,01 на база единични t-тестове.

Получените резултати показват значими резултати по 5 от субскалите/факторите на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (PBQ-SF) – „Изключителен съм“, „Другите са лоши“, „Уязвим съм“, „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ и „Не понасям да съм зле“. При останалите фактори значими различия по пол отсъстват. Момчетата са с по-висок бал единствено по фактор 1. „Изключителен съм“, в останалите 4 фактора е по-висок балът на момичетата.

Оценката на размера на ефекта с помощта на d на Коен (таблица 4.) показва най-висока стойност по фактор 2. „Другите са лоши“. Получената стойност е между малкия и среден размер на ефекта. При останалите 4 фактора – „Изключителен съм“, „Уязвим съм“, „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ и „Не понасям да съм зле“ размерът на ефекта на значимите разлики е по-близо до малките по размер стойности (0,20).

Не бива да се отминава и фактът, че при факторизацията за български условия на Въпросника за личностни убеждения - кратка версия, ЛР не формират отделни субскали/фактори, а „убеждения“-фактори, в които са смесени различни разстройства. Това неминуемо повлиява ефекта при половите различия. Съществено е и че извадката е от общата популация, а не от пациенти, а възрастта е юношеска.

Различия по възраст

Данните са анализирани с помощта на еднофакторен дисперсионен анализ с фактор и зависима променлива всяко едно от оценяваните личностни убеждения (последователно са оценени ефектите върху личностните убежденията от 9-те скали). Резултатите са получени от изследваните лица с пълни протоколи по всички променливи, които са 598. Най-

много са изследваните лица на 15 и 16 г., съответно 24,3% и 25,3% от цялата извадка, най-малко са изследваните лица на възраст 13 г. и 19 г., съответно 2,4% и 1,6% от цялата извадка, поради което са и изключени от анализа.

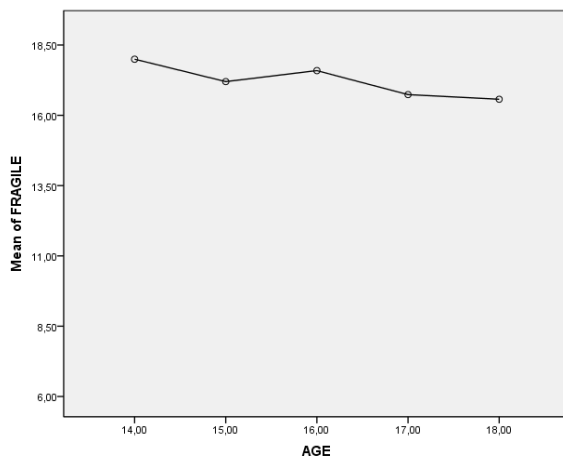
Таблица 5. Възрастови различия на субскалите на *Въпросник за личностни убеждения – кратка версия (PBQ-SF)* (еднофакторен дисперсионен анализ)

Личностни убеждения	Брой лица	F	Sig.
Фактор 1 „Изключителен съм“	907	1,637	0,163
Фактор 2 „Другите са лоши“	849	0,588	0,671
Фактор 3 „Не ме е грижа за правилата“	845	1,592	0,174
Фактор 4 „Подценявам се“	905	0,669	0,614
Фактор 5 „Предпочитам самотата“	897	2,024	0,089
Фактор 6 „Уязвим съм“	870	2,629	0,033
Фактор 7 „Пасивно се съпротивлявам на правилата“	904	0,746	0,561
Фактор 8 „Трябва да съм перфектен“	883	1,193	0,312
Фактор 9 „Не понасям да съм зле“	889	0,784	0,536

Единствената статистически значима стойност за влиянието на възрастта върху изследваните личностни убеждения от *Въпросник за личностни убеждения – кратка версия (PBQ-SF)* е при фактор 6. „Уязвим съм“ (таблица 5.).

Множествените сравнения на средните стойности по фактор 6. „Уязвим съм“ (оценени с помощта на теста на Duncan) показват тенденции за понижаване, макар и минимални между крайните възрастови групи: на 14 г. и тези на 17 г. и 18 г. (фигура 1.).

Юношата, който търси ново чувство за континуитет и тъждественост и който с нетърпение чака да бъде одобрен от връстниците, потвърден от учителите и вдъхновен от заслужаващи си „начини на живот“ (Ериксън, 2013, с. 133), вероятно би споделял и убежденията за лична уязвимост и поведенческия модел на „несигурност“, „необходимост от помощ, грижа и подкрепа“ и „страх от раздяла и изоставяне“. Резултатите обаче показват минимални различия и леко понижаване на стойностите по тази скала. Получените тенденции очевидно са условни, тъй като не се базират на лонгитюден, а на срезов тип данни.

Фигура 1. Възрастови различия при личностните убеждения във фактор 6. „Уязвим съм“

4.5 Ограничения на изследването и клинични изводи

Основното ограничение е свързано с извадката на изследването, която се формира само от юноши от гр. София, както и с факта, че на този етап липсват данни от клинична извадка, което ограничава възможностите за оценка на конструкторната валидност.

PBQ-SF е самоописателен въпросник, но изследването е анонимно, т.е. лицето не е мотивирано към дисимулация. При анонимно изследване е възможно дори някои изследвани лица да са подтикнати към демонстративно отговаряне. Предполага се също, че изследваните личностни убеждения са осъзнати, т.е. едва ли ще има проблеми с рефлексията на изследваното лице при самооценката.

В заключение резултатите се ограничават до самоописателни данни и е добре да се разполага и с рейтингов тип данни, попълвани от близък/познат на лицето. Това обаче е много по-сложен дизайн и предполага снемане на анонимността.

Ранната идентификация на ключовите убеждения, оценени с PBQ от друга страна, може да помогне на консултанта да даде по-ефективен фокус на терапията. Отговорите на PBQ могат да бъдат преразгледани с изследваното лице, за да се изследват някои важни области. Например как определени убеждения понастоящем повлияват емоциите и поведението му и как тези убеждения са заучени и поддържани дори и при значително противоречива информация. Изследваните също могат да бъдат водени към оценяването на относителните предимства и недостатъци при поддържането на тези убеждения и да бъдат подкрепени за развитието на алтернативни и по-адаптивни убеждения (Beck et al., 2001, p. 1223; Butler et al., 2007).

Инструментът би дал възможност за по-задълбочено вникване в етиологията и за превенция на определени емоции, автоматични мисли и поведение, като скрининговите изследвания могат да послужат, както за терапия, така и за целите на психологическото консултиране в училищата.

5. Конструирание на Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale) (PCS, Marsee et al., 2011)

Изследвани лица

Българският вариант на инструмента е апробиран в юношеска възраст при извадка от 681 изследвани лица, от които 265 момчета и 394 момичета, 22 лица не са отбелязали, на възраст от 13 до 19 г. Извадката не е балансирана по пол, момчетата са 38,9%, а момичетата 57,9%, а 3,2% са с неотбелязан пол. Броят на изследваните лица с пълни протоколи по различните компоненти на *Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale, PCS)* варира от 647 до 657, а за целия инструмент е 603.

Инструментарий – *Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale, PCS)* (Marsee et al., 2011)

Скалата за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale, PCS) (Marsee et al., 2011) е разработена на основата на айтеми от съществуващи рейтингови скали, оценяващи реактивна, проактивна, директна и релационна агресия (Björkqvist et al., 1992; Brown et al., 1996; Crick and Grotpeter, 1995; Dodge and Coie, 1987; Galen and Underwood, 1997). PCS е създадена, за да преодолее някои ограничения на използваните преди това критерии/мерки, включително на тясното формулиране на айтеми (например проактивни айтеми, оценяващи само агресия с цел изгода, но не и заради доминиране и поради садистични причини) и айтеми, не оценяващи директно увреда на жертвата. Всички айтеми са преформулирани, за да се гарантира, че има директна кореспонденция между директните и релационните айтеми, както и че за всеки айтем, мерещ директна реактивна агресия има

аналог на айтем, мерещ реактивна релационна агресия, както и за всеки айтем, мерещ директна проактивна агресия има аналог на айтем за проактивна релационна агресия. Това води до създаването на *Peer Conflict Scale (PCS, Marsee & Frick, 2011)* – Скала за конфликти между връстниците.

Инструментът е самооценъчен, включва 20 айтема, оценяващи реактивна агресия (състоящи се от 10 айтема директна реактивна агресия, например „Ако някой ме засегне, налитам на бой.“ и 10 айтема с реактивна релационна агресия, например „Ако някой ме разгневи, ще издам тайните му.“) и 20 айтема, оценяващи проактивната агресия (състоящи се от 10 айтема директна проактивна агресия, например „Сбивал съм се, за да получа това, което искам.“ и 10 айтема с проактивна релационна агресия, например „Клюкарствам за другите, за да стана по-популярен.“). Скалата за конфликти между връстниците (*Peer Conflict Scale, PCS*) (Marsee et al., 2011) общо съдържа 40 твърдения, на които се отговоря с помощта на 5-степенна Ликъртова скала.

Българският превод е направен от Пламен Калчев, Камелия Ханчева, Светлина Колева и Ваня Николова, четири независими варианта, обсъдени до достигане на крайния вариант на български език.

Процедура - Изследването се провежда анонимно, в групов формат, в класната стая, в рамките на един учебен час. Данните са събрани от автора на два етапа, като на всеки от етапите в изследователския набор от инструменти присъства PCS и се добавят други въпросници, оценяващи конструкти необходими за проверката на валидността на посочените скали.

Резултати и обсъждане

5.1 Експлораторен факторен анализ

За оценка на структурата на *Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale, PCS)* е направен анализ по метода на главните компоненти, на базата на Пиърсъновата корелационна матрица (с помощта на стандартен пакет за статистически анализ в социалните науки SPSS 19.0).

За да се оцени адекватността на извадката, анализът следваше следните насоки: а) критерият за размер на извадката е изпълнен - (Listwise N=603(PCS) съобразно броя айтеми на въпросника (40 айтема); б) КМО (PCS)= 0,96, мярката за адекватност на извадката е с отлични стойности; в) Bartlett's Test of Sphericity показва значим резултат $p=0,000$, ($p<0,001$) и дава основание за осъществяване на анализа.

Последователно бяха проучени решения с различен брой фактори. И при двата вида ротации Промакс и Варимакс, при свободно генериране на фактори се получиха матрици от по 5 фактора, в които имаше възпроизводство на един оригинален фактор (директна реактивна агресия), а останалите айтеми бяха размесени. При 4-факторно решение отново се възпроизведе подобна конфигурация - един оригинален фактор/скала (директна реактивна агресия), два фактора с размесени релационни айтеми (и реактивни, и проактивни) и един фактор с айтеми, които имат сходни тегла за два от факторите. При 3-факторно решение отново се генерира един оригинален фактор/скала (директна реактивна агресия) и два фактора с размесени релационни айтеми (и реактивни, и проактивни) заедно с айтеми от фактора проактивна директна агресия. Тъй като извадката отговаря на изискванията, но все пак не е голяма, беше взето решение да се работи с оригиналната структура на теста.

1. Директна реактивна агресия – 10 айтема, α на Кронбах в настоящото изследване 0,91, № 647

Тук са групирани айтеми, които изследват използването на директна агресия, т.е. на физически и вербално агресивни поведения като заплашване, удряне, бутане, ритане (Coie & Dodge, 1998, цит. по Marsee et al., 2011, р. 793), които са резултат на гневен отговор на провокация или заплаха, т.е. са резултат на реактивна агресия (Берковиц, 2001).

- № 16 Ако ме ядосат, мога и да ударя.
- № 14 Ако някой ме заплаши, се стига до бой.
- № 8 Ако някой ме засегне, налитам на бой.

2. Проактивна директна агресия – 10 айтема, α 0,87, № 652

Групирането на айтемите е на база използването на директна агресия, т.е. на физически и вербално агресивни поведения като заплашване, удряне, бутане, ритане (Coie & Dodge, 1998, цит. по Marsee et al., 2011, р. 793), които обичайно не са провокирани и често се използват за инструментални цели или за доминиране над другите, т.е. са следствие на проактивна агресия (Dodge & Coie, 1987).

- № 1 Наранявал съм само за да спечеля играта.
- № 5 Сбивал съм се, за да получа това, което искам.
- № 12 Да наранявам другите ме кара да се чувствам силен и уважаван.

3. Реактивна релационна агресия – 10 айтема, α 0,85, № 657

Тук са групирани айтеми, които изследват използването на релационна агресия, т.е. агресия, която цели да увреди социалните взаимоотношения, приятелските връзки или усещането за включеност и приетост в групата на връстниците (Crick et al., 1999, цит. по Marsee et al., 2011, р. 793), което е следствие на провокация или заплаха, т.е. на реактивна агресия (Берковиц, 2001).

- № 4 Случвало се е да клюкарствам за хора, които са ме ядосали.
- № 7 Разпространявам слухове и лъжи за хора, които са ми навредили.
- № 10 Когато някой ме засегне, настройвам приятелите си срещу него.

4. Проактивна релационна агресия – 10 айтема, α 0,85, № 656

Групирането на айтемите е на база използването на релационна агресия, т.е. на поведения като клюкарстване за другите, изключване на детето-жертва от групата, разпространяване на слухове или казването на другите да не дружат с детето-жертва (Bjorkwist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992), като обичайно тази агресия не е провокирана и често е използвана за инструментални цели или за доминиране над другите, т.е. тя е проактивна (Dodge & Coie, 1987).

- № 2 Кефи ме да правя другите за смях.
- № 6 Умишлено изключвам някои хора от компанията ми, дори и да не са ми направили нищо.
- № 9 Опитвам се да zlepоставя другите, за да постигна целта си.

5.2 Вътрешна съгласуваност и средно равнище на интеркорелации

Получените данни при изследване на надеждността на *Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale, PCS)* при български юноши са представени в таблица б. Броят на всички изследвани лица варира от 647 до 657; броят на момчетата е от 246 до 255, а на момичетата – от 385 до 382.

Интеркорелациите на айтемите на всички субскали от Директна реактивна агресия и Директна проактивна агресия и при момчета, и при момичета (таблица б.) са по-високи от

0,40, което може да индикира известно припокриване в съдържанието на айтемите. Резултатите свидетелстват за добри стойности на вътрешна съгласуваност и надеждност на инструмента за оценка на използването четирите вида агресия в юношеска възраст, за български условия.

Таблица 6. Вътрешна съгласуваност на субскалите на SVBC: α на Кронбах и средно равнище на интеркорелации (MIC)

Фактори (бр. айтеми)		Момчета (бр. ИЛ)	Момичета (бр. ИЛ)	ОБЩО (бр. ИЛ)
1. Директна реактивна агресия (10)	α MIC	0,90 (246) 0,47	0,91 (383) 0,51	0,91 (647) 0,50
2. Директна проактивна агресия (10)	α MIC	0,87 (252) 0,41	0,87 (384) 0,43	0,87 (652) 0,43
3. Реактивна релационна агресия (10)	α MIC	0,87 (253) 0,41	0,83 (385) 0,38	0,85 (657) 0,39
4. Проактивна релационна агресия (10)	α MIC	0,86 (255) 0,39	0,83 (382) 0,37	0,85 (656) 0,39

5.3 Връзки между субскалите в Скала за конфликти между връстниците (PCS)

Данните за корелациите между субскалите на PCS са получени върху 603 изследвани лица, но броят варира според наличните пълни протоколи. Единичните корелации между субскалите на PCS са показани на таблица 7. Корелациите между субскалите варират от силни до много силни/отлични. Т. Литъл и съавт. (Little, et al., 2003, p. 130) повтарят вече откритото, че директната и релационната агресия, въпреки че имат силна корелация, са отделни аспекти на агресията.

Най-силни връзки се виждат между двата вида релационна агресия (0,87). Директната проактивна агресия има много високи корелации и с другите три скали – с Директна реактивна агресия (0,78), с Реактивна релационна агресия (0,78) и с Проактивна релационна агресия (0,80). Директната реактивна агресия има силни корелации с Реактивна релационна агресия и с Проактивна релационна агресия съответно – 0,63 и 0,60.

В голям брой изследвания корелацията между реактивна и проактивна агресия е висока, заради което има изследователи като Б. Бушман и К. Андерсън (Bushman & Anderson, 2001), които считат, че са един конструктор.

Таблица 7. Единични корелации (r на Пийърсън) между субскалите на PCS, пълните протоколи варират от 647 до 657.

	1.	2.	3.
1. Директна реактивна агресия (N)			
2. Директна проактивна агресия (N)	0,78** (629)		
3. Реактивна релационна агресия (N)	0,63** (636)	0,78** (636)	
4. Проактивна релационна агресия (N)	0,60** (632)	0,80** (634)	0,87** (641)

Забележка: ** $p < 0,01$, на база единични тестове.

5.4 Полови различия

В оригиналното изследване на М. Марси и съавт. (Marsee et al., 2011) момчетата показват значително по-висок резултат от момичетата по Директна проактивна агресия $t(846)=3,43$, $p < 0,01$ и по Директна реактивна агресия $t(846)=2,32$, $p < 0,05$, докато момичетата показват по-висок резултат на Реактивна релационна агресия $t(846)=-5,47$, $p < 0,001$ (Marsee et al., 2011, p. 796).

Таблица 8. Дескриптивни характеристики на субskalите на Скала за конфликти между връстниците (PCS) и d на Коен

	Пол	Брой лица	X	SD	t-критерий	d на Коен
Директна реактивна агресия	момчета	246	21,8252	9,66574	5,11**	0,41
	момичета	383	17,9556	9,01979		
Директна проактивна агресия	момчета	252	19,1746	8,40089	6,00**	0,48
	момичета	384	15,4557	7,13928		
Реактивна релационна агресия	момчета	253	19,8221	8,20158	3,62**	0,29
	момичета	385	17,6364	6,94005		
Проактивна релационна агресия	момчета	255	19,0078	7,98078	4,83**	0,38
	момичета	382	16,1754	6,72662		

Забележка: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$ на база единични t-тестове.

Получените резултати, в българска среда, показват значими резултати по всички субskalите на *Скала за конфликти между връстниците (PCS)* като момчетата са с по-висок бал по всички субskали. Оценката на размера на ефекта с помощта на *d* на Коен (таблица 8.) показва най-висока стойност при субskала Директна проактивна агресия (което съвпада като резултат с оригиналното изследване). Получената стойност е към средния размер на ефекта. При останалите 3 субskали – Директна реактивна, Реактивна релационна и Проактивна релационна агресия размерът на ефекта на значимите разлики е между малките и средни стойности. Изследването не потвърждава получените резултати в други изследвания за по-голямата склонност на момчетата да използват индиректни и релационни форми на агресия (Bjorkqvist, Lagerspitz, & Kaukiainen, 1992; Crick, 1996). Резултати Т. Литъл и съавт. (Little et al., 2003) също намират полови различия при всички, операционализирани конструкти на агресията. Мъжете съобщават за по-голяма агресия от жените. И в изследванията на П. Калчев, в българска среда данните за индиректната агресия при момчетата не се съгласуват с някои получени по-рано резултати, според които тя е най-често използваната агресивна стратегия през юношеските години в тази група (Калчев, 2009).

Не бива да се отминава обаче фактът, че е използвана оригиналната факторизация на *Скала за конфликти между връстниците* за български условия, за да се запази оригиналната структура на теста и тъй като при факторизирането за български условия се получиха много размествания на айтеми и скали. Това неминуемо повлиява и ефекта при половите различия. Съществено е и че извадката е от общата популация, а не от юноши, проявяващи делинквентно поведение, каквато има в оригиналното изследване.

5.5 Конструктна валидност. Връзки с Многомерна скала за агресивност (МСА) (Калчев, 2009)

Инструментарий - *Многомерна скала за агресивност (МСА)* (Калчев, 2009) се базира на трикомпонентния модел за агресия на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992), според който агресията като личностна характеристика, включва инструментален, афективен и когнитивен компонент. Инструменталният компонент включва действия, причиняващи физическо или психическо страдание. Афективният компонент е представен от гняв, реакция, предполагаща физиологична възбуда и подготовка за агресивни действия. Когнитивният компонент изследва враждебността, характеризираща се с негативизъм, озлобеност и чувство за преживяна несправедливост. В рамките на модела гневът се интерпретира като преход между инструменталните компоненти и когнитивния компонент. Гневът е предпоставка за агресия, но като състояние на силна възбуда той неизбежно намалява във времето. Когато

гневът намалее, остава когнитивният остатък ("утайка") на злонамереност, негодувание и подозрителност, акумулирана под формата на враждебност (Калчев, 2009).

Инструментът съдържа 59 твърдения, на които се отговоря с помощта на 5-степенна Ликъртова скала. МСА е формирана от седем субскали: Физическа агресия (8 айтема, α на Кронбах в настоящото изследване 0,85), Вербална агресия (8 айтема, α 0,75), Индиректна агресия (10 айтема, α 0,84), Гняв (10 айтема, α 0,85), Враждебност (10 айтема, α 0,79), Недоверие (5 айтема, α 0,71) и Морален скептицизъм (8 айтема, α 0,72), (Агресивност - общ показател: α 0,93). От гледна точка на трикомпонентния модел на агресията, Физическата, Вербалната и Индиректната агресия се отнасят към инструменталния компонент, Гняв – към афективния, а Враждебност, Недоверие и Морален скептицизъм – към когнитивния компонент. От емпирична гледна точка тестваният модел е с добра степен на съответствие (Калчев, 2009).

Данните за корелациите между Скала за конфликти между връстниците и Многомерна скала за агресивност (МСА) (Калчев, 2009) са получени върху 238 изследвани лица (лицата с пълни протоколи по всички показатели), но броят варира според наличните пълни протоколи от 330 до 350. Единичните корелации между двата инструмента са показани на таблица 9.

Връзките между субскалите на *Скала за конфликти между връстниците (PSC)* и субскалите на *Многомерна скала за агресивност (МСА)* (Калчев, 2009) показват от слаба до много силна зависимост (таблица 9.). Очаквано на предвижданията субскала Физическа агресия има най-силни връзки със субскалите на *Скала за конфликти между връстниците (PSC)* като с Директна реактивна агресия връзката е много силна (0,82), последвана от тази с Директна проактивна агресия, която е силна (0,68), а с двата вида Релационна агресия връзката е умерена към силна (0,51). Субскала Индиректна агресия има много силни връзки с Реактивна релационна агресия и Проактивна релационна агресия съответно – 0,77 и 0,70, което е закономерно и силни с Директна реактивна и Директна проактивна агресия съответно – 0,55 и 0,67.

Въпреки че според Т. Литъл и съавт. (Little, et al., 2003, p. 128) враждебният стил при общуване с връстниците се асоциира с всички видове агресия с изключение на инструменталната агресия и това е по-силно свързано с директната агресия, отколкото с реактивната в изследването връзките на субскала Враждебност с четирите вида агресия е в рамките на умерената корелация съответно – 0,38, 0,41, 0,39 и 0,42. Тук реактивните форми на агресия не показват силни връзки, въпреки че дефицитът в обработката при разпознаването на враждебни намерения на другите е свързана с тенденцията да се показва високо ниво на реактивна, но не и на проактивна агресия (Dodge & Coie, 1987, p. 1152).

Таблица 9. Корелации между субskalите в Скала за конфликти между връстниците и субskalите в Многомерна скала за агресивност (МСА, Калчев, 2009) (N=238)

	Физи- ческа агресия	Вербална агресия	Инди- ректна агресия	Гняв	Враж- дебност	Недо- верие	Морален скептици- зъм	Агресив- ност-общ показател
1. Директна реактивна агресия	0,82**	0,46**	0,55**	0,53**	0,38**	0,15*	0,20**	0,66**
2. Директна проактивна агресия	0,68**	0,39**	0,67**	0,37**	0,41**	0,11	0,22**	0,61**
3. Реактивна реляционна агресия	0,51**	0,34**	0,77**	0,33**	0,39**	0,23**	0,24**	0,59**
4. Проактив- на реляцион- на агресия	0,51**	0,29**	0,70**	0,32**	0,42**	0,16*	0,23**	0,56**

Забележка: ** $p < 0,001$, * $p < 0,01$ на база единични тестове.

Забележка: Агресивност-общ показател се формира от седемте компонента на МСА (Калчев, 2009).

Всички видове агресия се асоциират с лесна фрустрация, особено реактивната агресия, като негативна е връзката с инструменталната агресия, което показва, че тя е много по-емоционално регулирана и целево ориентирана, отколкото другите видове агресия (Little, et al., 2003, p. 128). В изследването съответно и регулярно субскала Гняв има силна корелация с Директна реактивна агресия (0,53), а с двете форми на Проактивна агресия асоциацията е умерена съответно – 0,37 и 0,32, а с Реактивната реляционна агресия е 0,33. Субскала Вербална агресия умерено към слабо корелира с четирите вида агресия съответно с Директна реактивна (0,46), с Директна проактивна (0,39), с Реактивна реляционна (0,34) и с Проактивна реляционна (0,29). Скалите Недоверие и Морален скептицизъм показват слаба корелация с четирите субскали агресия на МСА. Общият показател Агресивност, формиран от седемте субскали на МСА, демонстрира силна корелация като с Директна реактивна агресия е 0,66, с Директна проактивна е 0,61, с Реактивна реляционна – 0,59 и с Проактивна реляционна агресия е 0,56.

6. Конструирание на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying Scale) (CVBS, Çetin et al., 2011)

Изследвани лица

Българският вариант на инструмента е апробиран в юношеска възраст при извадка от 694 изследвани лица, от които 257 момчета и 416 момичета, 21 лица не са отбелязали, на възраст от 13 до 19 г. Извадката не е балансирана по пол, момчетата са 37,0%, а момичетата 60,0%, а 3% са с неотбелязан пол. Броят на изследваните лица с пълни протоколи по различните компоненти на *Скала за кибервиктимизация и кибертормоз* (Cyber victim and bullying scale, CVBS) варира от 613 до 682, а за целия инструментариум е 525.

Инструментариум

Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale, CVBS) е разработена от Б. Четин, Е. Яман и А. Пекер (Çetin et al., 2011) като изследователски инструмент за измерване проявите на кибервиктимизация и кибертормоз.

За разработването на *Скала за кибервиктимизация и кибертормоз* (Cyber victim and bullying scale, CVBS) са подбрани айтеми чрез интервюта и наблюдения на ученици и учители в средните училища. Проведено е проучване чрез фокус група и е прегледана литературата по темата. Подбраните са 45 айтема. Разработена е и скала от 5 степени-Ликертов фор-

мат (5 – винаги; 4 – често; 3 – от време на време; 2- рядко и 1 – никога). В началото за целите на валидирането, съставителите на теста са се консултирали относно съдържателната и очевидна валидност на скалата. Скалата е предоставена на 5 специалисти – трима, занимаващи се с психологическо консултиране и управление, един с - тестване и оценка и един специалист по турски език и са взети предвид мненията им относно съдържателната и очевидна валидност на скалата. В съответствие с техните мнения и критика, скалата е ревизирана и някои айтеми са изключени. Изключените айтеми са 23, заради неприемлив език, неподходящо или повтарящо се съдържание. Проучена е валидността и надеждността на айтемите. Според тези специалисти 22 айтема адекватно илюстрират поведението при тормоз и са подходящи да го измерват. След като специалистите са прегледали подобрените айтеми са ги подредили в две отделни скали (Çetin et al., 2011, p. 2263. Те са разработени, така че да са огледални съдържателно, като айтемите в първата *Скала за кибервиктимизация (The Scale of the Cyber Victim, SCV)* изследват нивото на излагане на учениците на кибертормоз. Същите айтеми след това са преформулирани, така че да мерят нивото на използване на кибертормоз от същите ученици в *Скала за кибертормоз (The Scale of the Cyber Bullying, SCB)* (Çetin et al., 2011).

Към оригиналните скали е добавен по един айтем, който е консултиран с П. Калчев и който съдържателно е свързан с изнудване. В този смисъл твърденията стават 46, по 23 за всяка от скалите. Всяка от скалите (SCV и SCB) съдържа три субскали/фактора – Кибервербална виктимизация/тормоз (по 7 айтема), Скрита идентичност (по 5 айтема) и Киберфалшификация (по 10 айтема и един добавен при сегашното изследване). Отговорите се дават с помощта на 5-степенна Ликъртова скала на съгласие (1- Никога; 2- Рядко; 3- Понякога; 4- Често; 5- Много често).

Българският превод е направен от Пламен Калчев, Светлина Колева и Ваня Николова, три независими варианта, обсъдени до достигане на крайния вариант на български език.

Процедура

Изследването се провежда анонимно, в групов формат, в класната стая, в рамките на един учебен час. Данните са събрани от автора на два етапа, като на всеки от етапите в изследователския набор от инструменти присъства CVBS и се добавят други въпросници, оценяващи конструкти необходими за проверката на валидността на посочените скали.

Резултати и обсъждане

6.1 Експлораторен факторен анализ

Експлораторният факторен анализ е извършен върху данните от 594 изследвани лица за *Скалата за кибервиктимизация (The scale of cyber victim, SCV)* и 583 изследвани лица за *Скалата за кибертормоз (The scale of cyberbullying, SCB)*.

За оценка на структурата на *Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale, CVBS)* е направен анализ по метода на главните компоненти, на базата на Пиърсъновата корелационна матрица (с помощта на стандартен пакет за статистически анализ в социалните науки SPSS 19.0).

За да се оцени адекватността на извадката, анализът следваше следните насоки: а) критерият за размер на извадката е изпълнен - (Listwise N=594(SCV) Listwise N=583(SCB) съобразно броя айтеми на въпросника (23 айтема в SCB и 23 съответно в SCV); б) КМО (SCV)= 0,941; КМО (SCB)= 0,936, мярката за адекватност на извадката е с отлични стойности; в) Bartlett's Test of Sphericity показва значим резултат $p=0,000$, ($p<0,001$) и дава основание за осъществяване на анализа.

Последователно са проучени решения с различен брой фактори. Резултатите свидетелстват в полза на 3-факторния вариант за всяка от скалите, от гледна точка на съдържателната интерпретация и необходимостта от съответствие на айтемите между двете скали, както и според факторните тегла, предназначени за оценка на компонентите. Интерпретацията е направена по 3-факторния вариант - 56,68% обяснена дисперсия при SCV (таблица 19. в дисертацията) и 55,37% обяснена дисперсия при SCB (таблица 20. в дисертацията), след ротация по Варимакс.

Факторните тегла на айтемите са достатъчно добри и не се предвижда отпадане по тази причина. Айтеми 18. и 41. отпадат, тъй като чисто съдържателно има разминаване между тях и не отговарят на огледалната структура (между *Скала за кибервиктимизация (SCV)* и *Скала за кибертормоз (SCB)*), която се опитваме да възпроизведем и която е характерна за оригиналната скала (*Скала за кибервиктимизация и кибертормоз*).

За наименованията на факторите са използвани тези от оригиналната скала, комбинация от тях, а третият фактор и в двете скали е означен/наименован от автора.

1. Фактор 1. „Кибервербална виктимизация“ - 9 айтема

Тук са групирани айтемите от оригиналната субскала за Кибервербална виктимизация и два айтема от оригиналната субскала Кибер фалшификация, които обаче съдържателно оправдават попадането си в субскалата за Кибервербална виктимизация.

Групираните айтеми изследват излагането на жертвата на директен вербален кибертормоз, има и два айтема, които са свързани с релационната кибервиктимизация. Съответно всички айтеми изследват и спецификата на комуникация през електронни средства, която дава възможност за скриване на мъчителя, за излагането на жертвата за продължително време на тормоз или за достигане на нежеланата информация до много хора макар и да е еднократно изпратена. По-долу са представени примерни айтеми, подредени според факторните тегла:

- № 27 Колко често се случва да ти се подиграват в мрежата?
- № 25 Колко често се случва да използват прякори за теб в интернет, за да те притеснят?
- № 30 Колко често се случва да използват за теб унижителни изрази в интернет?

2. Фактор 2. „Виктимизация чрез Скрита идентичност и Киберфалшификация“ - 9 айтема

Тук попада цялата оригинална субскала Виктимизация чрез скрита идентичност и 3 айтема от Виктимизация чрез киберфалшификация. Един айтем е свален от Кибервербална виктимизация, поради смисловата си свързаност с този и подходящото му факторно тегло.

Групирането на айтемите е на базата на излагането на жертвата на кибертормоз от мъчител, който е скрил идентичността си или е фалшифицирал информация, така че жертвата да пострада и да не знае кой е отговорен за това.

По-долу са представени примерни айтеми, подредени според факторните тегла:

- № 34 Колко често се случва да ти хакват страницата/профила?
- № 33 Колко често се случва тайно да влизат в профила ти?
- № 31 Колко често се случва да използват без разрешение профила ти в интернет?

3. Фактор 3. „Киберсексуална виктимизация и измама“ – 4 айтема

Този фактор групира 3 айтема, които принадлежат към оригиналната скала за Виктимизация чрез киберфалшификация. Присъединен е един айтем от субскала Виктимизация

чрез Скрита идентичност и Кибер фалшификация, поради смисловата си близост и тъй като има приблизително еднакво тегло и за трите фактора.

Факторът групира айтеми, изследващи излагането на жертвата на сексуален кибертормоз, като има и два айтема, които разглеждат излагането на жертвата на измама и изнудване като по-засилена употреба на тормоз.

По-долу са представени примерни айтеми, подредени според факторните тегла:

- № 40 Колко често се случва да ти правят сексуални намеци, докато чатиш в мрежата?
- № 39 Колко често се случва да те принуждават да говориш за секс в интернет?
- № 45 Колко често се случва да използват интернет, за да те измамат?

4. Фактор 1. „Тормоз чрез Скрита идентичност и Киберфалшификация“ - 9 айтема

Факторът групира цялата оригинална скала Скрита идентичност и 4 айтема от скалата Кибер фалшификация. Групирането на айтемите е на базата използването на кибертормоз от мъчител, който е скрил идентичността си или е фалшифицирал информация, така че жертвата да пострада и да не знае кой е отговорен затова.

По-долу са представени примерни айтеми, подредени според факторните тегла:

- № 11 Колко често се случва да хакнеш страницата/профила на някого?
- № 8 Колко често се случва да използваш без разрешение чужд профил в интернет?
- № 13 Колко често се случва да разпространяваш клипчета, за да навредиш на някого в интернет?

5. Фактор 2. „Кибервербален тормоз“ - 9 айтема

Факторът групира цялата оригинална субскала Кибервербален тормоз без един айтем и два айтема от Киберфалшификация, които обаче смислово отговарят на скалата. Айтемът, който отсъства от оригинална субскала Кибервербален тормоз е присъединен от Тормоз чрез Скрита идентичност и киберфалшификация, тъй като съдържателно отговаря на тази субскала, а теглото му е подходящо да бъде преместен (< 0,04).

Тук са групирани айтеми, които изследват директен вербален кибертормоз, има два айтема, които са релационно ориентирани и всички са свързани със спецификата на комуникация през електронни средства, която дава възможност за скриване на мъчителя, за излагането на жертвата за продължително време на тормоз или за достигане на нежеланата информация до много хора макар и да е еднократно изпратена.

По-долу са представени примерни айтеми, подредени според факторните тегла:

- № 2 Колко често се случва да използваш прякори в интернет, за да притесниш другите?
- № 4 Колко често се случва да се подиграваш на някого в мрежата?
- № 3 Колко често се случва да използваш обидни символи/картинки в интернет?

6. Фактор 3. „Киберсексуален тормоз и измама“ – 4 айтема

Факторът групира айтеми, изследващи използването на сексуален кибертормоз, като има и два айтема, които разглеждат използването на измамата и изнудването като по-засилена употреба на тормоз.

По-долу са представени примерни айтеми, подредени според факторните тегла:

- № 17 Колко често се случва да правиш сексуални намеци, докато чатиш в мрежата?
- № 16 Колко често се случва да принуждаваш другите да говорят за секс в интернет?

- № 23 Колко често се случва да използваш интернет, за да изнудваш другите?

6.2 Вътрешна съгласуваност и средно равнище на интеркорелации

Получените данни при изследване на надеждността на *Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale, CVBS)* при български юноши са представени в таблица 10. Броят на всички изследвани лица варира от 613 до 682; броят на момчетата е от 225 до 248, а на момичетата – от 370 до 415.

Интеркорелациите на айтемите при всички субскали при момчетата (таблица 10.) без Киберсексуална виктимизация и измама са по-високи от 0,40, което може да индикира известно припокриване в съдържанието на айтемите. Резултатите свидетелстват за добри стойности на вътрешна съгласуваност и надеждност на инструмента за оценка на степента на излагане на кибертормоз и използването му в юношеска възраст в български условия.

Таблица 10. Вътрешна съгласуваност на субскалите на SVBC: α на Кронбах и средно равнище на интеркорелации (MIC)

Фактори (бр. айтеми)		Момчета (бр. ИЛ)	Момичета (бр. ИЛ)	ОБЩО (бр. ИЛ)
1. Тормоз чрез скрита идентичност и кибер фалшификация (9)	α MIC	0,92 (240) 0,56	0,75 (404) 0,30	0,89 (661) 0,49
2. Кибервербален тормоз (9)	α MIC	0,88 (226) 0,45	0,85 (370) 0,38	0,87 (613) 0,43
3. Киберсексуален тормоз и измама (4)	α MIC	0,79 (246) 0,49	0,68 (412) 0,35	0,75 (676) 0,43
4. Кибервербална виктимизация (9)	α MIC	0,89 (225) 0,47	0,90 (387) 0,50	0,89 (629) 0,48
5. Виктимизация чрез скрита идентичност и кибер фалшификация (9)	α MIC	0,91 (239) 0,53	0,85 (395) 0,40	0,89 (653) 0,48
6. Киберсексуална виктимизация и измама (4)	α MIC	0,72 (248) 0,39	0,71 (415) 0,40	0,72 (682) 0,40

6.3 Връзки между субскалите в Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (CVBS)

Данните за корелациите между субскалите на CVBS са получени върху 525 изследвани лица, но броят варира според наличните пълни протоколи. Единичните корелации между субскалите на CVBS са показани на таблица 11. Корелациите между субскалите варират от средни до силни. Най-силни връзки се виждат между Тормоз чрез скрита идентичност и киберфалшификация и Кибервербален тормоз, Киберсексуален тормоз и измама и Виктимизация чрез скрита идентичност и киберфалшификация съответно 0,62, 0,68 и 0,61. Кибервербален тормоз има висока корелация и с Киберсексуален тормоз и измама – 0,63. Очаквано корелациите между трите субскали на Скала за кибертормоз са високи, тъй като те формират обща скала и изследват тормоза. Субскалата за Кибервербална виктимизация показва силни връзки с Виктимизация чрез скрита идентичност и киберфалшификация - 0,67, с която са част от общата Скала за кибервиктимизация и това е очаквано. По същата причина е очаквана и силната връзка между Киберсексуална виктимизация и измама и субскалата Виктимизация чрез скрита идентичност и киберфалшификация-0,66. Важно е да се отбележи и силната връзка между субскалите за Киберсексуален тормоз и измама и Киберсексуалната виктимизация и измама (0,60), въпреки че те са от различните скали, съдържателно те са близки.

Таблица 11. Единични корелации (r на Пийърсън) между субскалите на SVBC (N=525)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	Скала за кибервиктимизация – общ показател
1. Тормоз чрез скрита идентичност и киберфалшификация							
2. Кибервербален тормоз	0,62**						
3. Киберсексуален тормоз и измама	0,68**	0,63**					
4. Кибервербална виктимизация	0,49**	0,54**	0,42**				
5. Виктимизация чрез скрита идентичност и киберфалшификация	0,61**	0,47**	0,50**	0,67**			
6. Киберсексуална виктимизация и измама	0,51**	0,51**	0,60**	0,57**	0,66**		
Скала за кибервиктимизация – общ показател	0,62**	0,58**	0,56**	0,91**	0,90**	0,79**	
Скала за кибертормоз – общ показател	0,87**	0,91**	0,82**	0,56**	0,62**	0,60**	0,67**

Забележка: ** p < 0,01, на база единични тестове.

Забележка: Общият показател в Скала за кибервиктимизация е формиран от трите субскали; Общият показател в Скала за кибертормоз е формиран от трите субскали.

Общият показател за кибервиктимизация (таблица 11.), формиран от трите субскали – Кибервербална виктимизация, Виктимизация чрез скрита идентичност и Киберсексуална виктимизация и измама очаквано показва много силни корелации с всяка от субскалите, които го формират съответно – 0,91, 0,90 и 0,79.

Съответно *общият показател за кибертормоз* (таблица 11.), формиран от трите субскали – Тормоз чрез скрита идентичност, Кибервербален тормоз и Киберсексуален тормоз и измама очаквано показва много силни корелации с всяка от субскалите, които го формират съответно – 0,87, 0,91 и 0,82.

Връзката между общите показатели на Скалата за кибервиктимизация и Скалата за кибертормоз (таблица 11.) е също силна – 0,67, което показва висока степен на свързване между активната позиция – тормоз и пасивната – виктимизация.

6.4 Конструкт валидност. Връзки с Многомерна скала за агресивност (МСА) (Калчев, 2009)

Данните за корелациите между Скала за кибервиктимизация и кибертормоз и МСА (Калчев, 2009) са получени върху 360 изследвани лица (218 е броят на лицата с пълни протоколи по всички показатели), но броят варира според наличните пълни протоколи (от 242 до 347). Единичните корелации между двата инструмента са показани на таблица 12.

Връзките между субскалите на Скала за кибервиктимизация и субскалите на Многомерна скала за агресивност (МСА) (Калчев, 2009) показват от слаба до умерена зависимост (таблица 12.). Очаквано на предвижданията, субскалите на Скала за кибервиктимизация има най-силни връзки със субскала Враждебност от МСА (Калчев, 2009) като Кибервербална виктимизация е с най-висока стойност 0,50, Виктимизация чрез скрита идентичност и киберфалшификация и Киберсексуална виктимизация и измама имат стойности

съответно 0,35 и 0,40. Позицията на жертвата на негативно отношение (в киберпространството - бел. авт.) се асоциира с чувство на несправедливост, високо равнище на фрустрация и неотреагиран гняв (Калчев, 2009). Субскалата Киберсексуална виктимизация и измама показва слаби към умерени корелации с инструменталните компоненти на агресивността с Физическа агресия и Вербална агресия (0,33), а с Индиректна агресия (0,34), но с афективния компонент (Гняв) и когнитивните компоненти на агресивността в МСА (Недоверие и Морален скептицизъм) връзките са слаби.

Връзките между субскалите на Скала за кибертормоз и субскалите на МСА (Калчев, 2009) показват от слаба до силна зависимост (таблица 12.). При Скалата за кибертормоз получените резултати свидетелстват за умерена до силна връзка между Скалата за кибервербален тормоз и инструменталните/поведенчески компоненти на агресивността от МСА, което е и очаквано – Физическа агресия (0,57), Вербална агресия (0,50) и Индиректна агресия (0,60). Очаквано афективният компонент Гняв има най-силна връзка също със скалата за Кибервербален тормоз (0,44) в сравнение с всички субскали на Скалата за кибервиктимизация и кибертормоз, въпреки че стойността на корелационния коефициент е умерена. Субскала Киберсексуален тормоз и измама има най-силна връзка, умерена по стойност (0,48), с Индиректна агресия. А връзката между Тормоз чрез скрита идентичност и киберфалшификация с Индиректна агресия е умерена (0,42), а не висока, спрямо предвидените очаквания.

Таблица 12. Корелации между субскалите в Скала за кибервиктимизация и кибертормоз и субскалите в Многомерна скала за агресивност (МСА, Калчев, 2009) (N=218)

	Физическа агресия	Вербална агресия	Индиректна агресия	Гняв	Враждебност	Недоверие	Морален скептицизъм	Агресивност-общ показател
1.Кибервербална виктимизация	0,31**	0,29**	0,24**	0,25**	0,50**	0,24**	0,31**	0,42**
2.Виктимизация чрез СИ и КФ	0,28**	0,22**	0,32**	0,18**	0,35**	0,19**	0,24**	0,34**
3.Киберсексуална виктимизация и измама	0,33**	0,33**	0,34**	0,24**	0,40**	0,22**	0,27**	0,43**
1.Тормоз чрез СИ и КФ	0,36**	0,20**	0,42**	0,15**	0,37**	0,10*	0,22**	0,39**
2.Кибервербален тормоз	0,57**	0,50**	0,60**	0,44**	0,38**	0,29**	0,34**	0,65**
3.Киберсексуален тормоз и измама	0,41**	0,33**	0,48**	0,17**	0,30**	0,12**	0,16**	0,41**

Забележка: ** p < 0,01; * p < 0,05 на база единични тестове.

Забележка: Виктимизация чрез СИ и КФ е съкращение от Виктимизация чрез скрита идентичност и киберфалшификация, съответно Тормоз чрез СИ и КФ е Тормоз чрез скрита идентичност и киберфалшификация; Забележка: Агресивност-общ показател се формира от седемте компонента на МСА (Калчев, 2009).

Предварителните очаквания за връзките между Скала за кибервиктимизация и Скала за кибертормоз и инструменталните/поведенчески компоненти на агресивността - субскалите Физическа, Вербална и Индиректна агресия на МСА (Калчев, 2009) са оправдани (таблица 13.). Скалата за кибертормоз показва от умерена до силна положителна корелация със субскалите Физическа, Вербална и Индиректна агресия на МСА (Калчев, 2009) съответно

0,53, 0,42 и 0,58, докато връзките на Скала за кибервиктимизация с поведенчески компоненти на агресивността на МСА са умерени.

Скалата за кибервиктимизация демонстрира слаби връзки (0,38) и с Общия показател, формиран от субскалите Физическа, Вербална и Индиректна агресия на МСА (Калчев, 2009) (таблица 13.). Докато оправдано на очакванията, Скалата за кибертормоз показва силна връзка (0,61) с Общия показател, формиран от субскалите Физическа, Вербална и Индиректна агресия на МСА (Калчев, 2009) (таблица 13.).

Таблица 13. Единични корелации (r на Пийърсън) на Скала за кибервиктимизация и Скала за кибертормоз със субскалите Физическа, Вербална и Индиректна агресия на МСА, както и с Общ показател за агресия, формиран от субскалите Физическа, Вербална и Индиректна агресия на МСА (пълните протоколи варират от 271 до 310). В скоби е посочена стойността на „чистата“ (парциална) корелация след отчитане на връзката между кибервиктимизация и кибертормоз.

	Физическа агресия	Вербална агресия	Индиректна агресия	Физическа, Вербална и Индиректна агресия (Общ показател)
Скала за кибервиктимизация (парциални корелации) N	0,357** (0,006) 266	0,305** (0,042) 268	0,329** (-0,063) 265	0,382** (-0,015) 251
Скала за кибертормоз (парциални корелации) N	0,534** (0,426) 266	0,420** (0,306) 268	0,579** (0,508) 265	0,608** (0,512) 251

Забележка: ** p < 0,01 на база единични тестове.

Тъй като корелацията между Скала за кибервиктимизация и Скала за кибертормоз е силна (0,67), беше отчетена и парциалната корелация между инструменталните компоненти на агресията в МСА (Калчев, 2009) и двете скали на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз. След отчитане на връзките между Скалата за кибервиктимизацията и Скалата за кибертормоз, т.е. – на стойностите на „чистата“ (парциална) корелация, всички коефициенти при Скалата за кибервиктимизация се оказаха статистически незначими. Следователно значимите единични корелации на Скалата за кибервиктимизация с инструменталните компоненти на агресията в МСА (Калчев, 2009) се дължат на връзката ѝ със Скалата за кибертормоз. Корелациите при Скалата за кибертормоз очаквано намаляват, но остават статистически значими и са умерени по сила 0,43, 0,31, 0,51 и 0,51 съответно с Физическа, Вербална, Индиректна агресия и с Общия компонент.

6.5 Конструкт валидност. Връзки със Скала за конфликти с връстниците (PCS)

Очаквано на предвижданията субскалите на PCS имат слаби към умерени корелации със субскалите на Скала за кибервиктимизация и от умерени до силни със субскалите на Скала за кибертормоз (таблица 14.). Според Д. Олуеус (Olweus, 2017) кибертормозът е форма на тормоз, наравно с другите форми като вербална, физическа и индиректна/релационна агресия.

Таблица 14. Корелации между субскалите в Скала за конфликти между връстниците (PCS) и Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (SVBS) (N=253)

	1.Кибервебал на виктимизация	2.Виктимизация чрез СИ и КФ	3.Киберсексуална виктимизация и измама	1.Тормоз чрез СИ и КФ	2.Кибервербален тормоз	3.Киберсексуален тормоз и измама
1. Директна реактивна агресия	0,33**	0,39**	0,38**	0,46**	0,65**	0,47**
2. Директна проактивна агресия	0,31**	0,39**	0,45**	0,61**	0,67**	0,56**
3. Реативна релационна агресия	0,29**	0,44**	0,41**	0,60**	0,61**	0,56**
4. Проативна релационна агресия	0,33**	0,45**	0,45**	0,65**	0,64**	0,55**

Забележка: ** $p < 0,01$ на база единични тестове.

Забележка: Виктимизация чрез СИ и КФ е съкращение от Виктимизация чрез скрита идентичност и киберфалшификация, съответно Тормоз чрез СИ и КФ е Тормоз чрез скрита идентичност и киберфалшификация.

Въпреки че според Т. Литъл и съавт. (Little, et al., 2003, p. 128), виктимизираните юноши са по-склонни да използват релационни форми на агресия, вероятно заради липсата на способност или мотивация да използват директни форми на агресия, в изследването това не се потвърждава и връзките между субскалите на Скалата за кибервиктимизация и двата вида релационна агресия са в рамките на слаба към умерена корелация, а с Директните форми на агресия на PCS са умерени. Субскала Кибервербален тормоз демонстрира силни връзки със субскалите на PCS съответно с Директна реактивна агресия (0,65), Директна проактивна агресия (0,67), с Реактивна релационна агресия (0,61) и с Проактивна релационна агресия (0,64). Субскала Тормоз чрез СИ и КФ показва умерени връзки с Директна реактивна агресия (0,46) и силни връзки с Директна проактивна (0,61), с Реактивна релационна (0,60) и с Проактивна релационна (0,65). Субскала Киберсексуален тормоз и измама демонстрира силни корелации с Директна проактивна агресия (0,56), с Реактивна релационна агресия (0,56) и с Проактивна релационна агресия (0,55), а връзката с Директна реактивна агресия разбираемо е умерена (0,47).

7. Връзки между личностни убеждения, агресия, кибертормоз и кибервиктимизация

Глава седма разглежда връзките на *Въпросник за личностни убеждения - кратка версия (The Personality Belief Questionnaire – Short Form, PBQ-SF)* (Leite et al. 2012) с Многомерна скала за агресивност (Калчев, 2009), със Скала за конфликти с връстниците (Peer Conflict Scale) (PCS, Marsee et al., 2011), със Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale, CVBS) (Çetin et al., 2011), с Въпросник за безпокойства на Щатския университет на Пенсилвания (Penn State Worry Questionnaire (PSWQ, Meyer et al., 1990) (адаптация: Калчев, 2014) и със Скала за предъвкване на негативния опит (Dissipation-Rumination Scale) (DRS, Carprara, 1986) (адаптация: Калчев, 2010).

7.1 Връзки на Въпросник за личностни убеждения - кратка версия (Personality Belief Questionnaire - Short form) (Leute et al., 2012) и Многомерна скала за агресивност (MCA, Калчев, 2009)

Инструментарий

- Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (Personality Belief Questionnaire-Short Form) - представен в Глава 4.
- Многомерна скала за агресивност (МСА) (Калчев, 2009) – представен в Глава 5. (5.5)

Хипотези:

- Фактор 1. „Изключителен съм“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ се предполага, че ще корелират по-силно с инструменталните компоненти на агресията (физическа, вербална и индиректна агресия).
- Фактор 2. „Другите за лоши“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ се предполага да се асоциират по-силно с афективният компонент (Гняв).
- Убежденията от фактор 4. „Подценявам се“, фактор 2. „Другите за лоши“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ е по-вероятно да корелират с когнитивният компонент (Враждебност).

Резултати: Данните за PBQ-SF и МСА са получени върху 181 лица, но броят варира според наличните пълни протоколи. Единичните корелации между двата инструмента са показани на таблица 15.

Таблица 15. Единични корелации (r на Пийърсън) между личностни убеждения и компонентите и общия показател за агресивност (N=181)

	Физическа агресия	Вербална агресия	Индирект на агресия	Гняв	Враждебност	Морален скептицизъм	Недоверие	Агресивност - общо
<i>Изключителен съм</i>	0,18*	0,33**	0,54**	0,23**	0,25**	0,21**	0,24**	0,42**
<i>Другите са лоши</i>	0,19*	0,36**	0,35**	0,37**	0,49**	0,47**	0,67**	0,58**
<i>Не ме е грижа за правилата</i>	0,35**	0,38**	0,60**	0,33**	0,38**	0,34**	0,34**	0,57**
<i>Подценявам се</i>	0,12**	0,04	0,13	0,30**	0,67**	0,26**	0,26**	0,39**
<i>Предпочитам самотата</i>	0,07	0,20**	0,18*	0,28**	0,34**	0,26**	0,51**	0,37**
<i>Уязвим съм</i>	0,06	0,12	0,32**	0,17*	0,22**	0,25**	0,17*	0,28**
<i>Пасивно се съпротивлявам на правилата</i>	0,31**	0,51**	0,39**	0,39**	0,30**	0,47**	0,42**	0,57**
<i>Трябва да съм перфектен</i>	0,03	0,26**	0,19*	0,13	0,25**	0,24**	0,28**	0,27**
<i>Не понасям да съм зле</i>	-0,06	0,13	0,18*	0,02	0,18*	0,19*	0,21**	0,16*

Забележка: * p<0,05; ** p<0,01, на база единични тестове.

Данните за единичните корелации като цяло показват от незначими през слаби до силни корелации. Най-силни корелации с инструменталните компоненти на агресията демонстрират убежденията от фактор 1. „Изключителен съм“, фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ и фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“. Фактор 1. „Изключителен съм“ корелира силно с Индиректната агресия (0,54), корелациите с Физическата са слаби (0,18), с Вербална агресия са в умерените стойности (0,33). Това до голяма степен е във връзка с идеята, че хората с поведенческия модел на грандиозност, нуждата да ти се

възхищават и липсата на емпатия, характерни за убежденията в този фактор биха атакували, ако се активизира т.н. „заплашен еготизъм“ (Bushman & Baumeister, 1998). Използването на не преки форми на агресия (индиректната) потвърждава прибегването към манипулативни стратегии за постигането на целите. Фактор 3. „*Не ме е грижа за правилата*“ има силна корелация с Индиректната агресия (0,60), корелациите с Физическата (0,35) и с Вербална агресия са в умерените стойности (0,38). Съчетаването на убеждения за неспазване и не уважаване/противопоставяне на правилата и изискванията на другите заедно със „злонамерено интерпретиране на действията на другите“, обвързано и с „жестокост“ обясняват връзките. Фактор 7. „*Пасивно се съпротивлявам на правилата*“ демонстрира силна корелация с Вербална агресия (0,51) и умерени корелации с Физическа (0,31) и с Индиректна агресия (0,39). Основната стратегия на хората с тези убеждения е да укрепят автономността си, посредством *заобиколна опозиция* спрямо авторитетните фигури, докато привидно са на тяхна страна (Beck et al., 2004, p. 39), което в изследването не се потвърждава предвид силните корелации с Вербална агресия.

Фактор 2. „*Другите са лоши*“, фактор 3. „*Не ме е грижа за правилата*“, фактор 4. „*Подценявам се*“ и фактор 7. „*Пасивно се съпротивлявам на правилата*“ демонстрират умерени корелации с афективния компонент на Гняв на МСА (Калчев, 2009), съответно – 0,37, 0,33, 0,30 и 0,39. Във фактор 2. „*Другите са лоши*“ тези резултати могат да бъдат обяснения с поведенческия модел на „подозрителност“, „недоверие“, „злонамерено интерпретиране на действията на другите“. При фактор 3. „*Не ме е грижа за правилата*“ правилата интерпретират като произволни и са създадени, за да защитават „имащите“ от „нямащите“ (Beck et al., 2004, p. 43), което също може лесно да бъде свързано с предизвикването на гняв. При фактор 4. „*Подценявам се*“ гневът би могъл да бъде свързан с негативната гледна точка по отношение изискванията на другите и това, че има притеснения по отношение на постигането/покриването им. При фактор 3. „*Не ме е грижа за правилата*“ това, което може да генерира гняв е желанието да се възползват от авторитетите от една страна и желанието да останат автономни от друга.

Фактор 2. „*Другите са лоши*“ демонстрира от умерени до силни връзки с когнитивните компоненти на агресивността – Враждебност (0,49), Морален скептицизъм (0,47) и Недоверие (0,67). Поведенческия модел на „подозрителност“, „недоверие“, „злонамерено интерпретиране на действията на другите“, „бдителност“ и „агресивна защита“ оправдава подобни връзки.

Убежденията в „*Подценявам се*“ се свързват силно с когнитивния компонент Враждебност (0,67). Ниската самооценка, усещането за социална неумелост и некомпетентност в академично отношение или в работни ситуации (Beck et al., 2004, p. 37), съчетано с изискванията на другите и очакването, че няма да бъдеш одобрен може да оправдае тази силна връзка.

Фактор 5 „*Предпочитам самотата*“ се свързва силно с когнитивния компонент Недоверие (0,51). Основната междуличностна стратегия на тези хора е да стоят далече от другите, доколкото това е възможно. Като вероятно заради недоверието към другите хора са склонни да жертват дори интимността, за да запазят своята откъснатост и самостоятелност. Виждат себе си като уязвими да не бъдат контролирани, ако допуснат някой твърде близо (Beck et al., 2004, p. 45).

Убежденията от фактор 7. „*Пасивно се съпротивлявам на правилата*“ демонстрират умерени корелации с когнитивните компоненти – Враждебност (0,30), Морален скептицизъм (0,47) и Недоверие (0,42). За хората с тези убеждения е характерен *опозиционният*

стил, се опитват да запазят връзката си с авторитетите като са пасивни и покорни, но усетят ли загуба на автономия, са склонни да се противопоставят, дори да ги подриват (Beck et al., 2004, p. 39).

С общия фактор Агресивност силни връзки демонстрират Фактор 2. „Другите са лоши“ (силни връзки с когнитивен компонент на агресивността в МСА), фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ (силни връзки с инструментален компонент на агресивността в МСА) и фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ (силни връзки и с инструменталния, и с когнитивния компонент на агресивността в МСА) съответно – 0,58, 0,57 и 0,57.

Регресионен анализ

Тъй като единичните корелации с компонентите на агресивността не отчитат връзките между скалите за личностните убеждения, на следващия етап данните са анализирани в рамките на структурен модел, в който личностните убеждения са дефинирани като независими, а компонентите на МСА – като зависими променливи. Разграничаването между зависимите и независимите променливи при подобен тип данни е условно. Допуска се, че личностните убеждения са устойчиви модели на възприемане, мислене и отношение към себе си и другите хора, което се проявява в голям брой ситуации (DSM-IV, 1994). Това разбира се не означава, че влиянието може да бъде само еднопосочно. Резултатите от серията множествени регресионни анализи, по стъпковия метод, са представени на таблица 16.

Таблица 16. Стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²) за ефекти на личностните убеждения върху компонентите и общия показател за агресивност

	Физическа агресия	Вербална агресия	Индиректна агресия	Гняв	Враждебност	Морален скептицизъм	Недоверие	Агресивност - общо
<i>Изключителен съм</i>			0,31**		0,11*			
<i>Другите са лоши</i>					0,18**	0,33**	0,47**	0,27**
<i>Не ме е грижа за правилата</i>	0,35**	0,16*	0,43**	0,20**				0,28**
<i>Подценявам се</i>				0,13*	0,55**			0,15*
<i>Предпочитам самотата</i>							0,20**	
<i>Уязвим съм</i>						0,13*		
<i>Пасивно се съпротивлявам на правилата</i>	0,19**	0,41**		0,31**	0,11*	0,28**	0,17**	0,31**
<i>Трябва да съм перфектен</i>		0,20**						
<i>Не понасям да съм зле</i>								
% обяснена дисперсия	21,1	33,1	43,8	22,1	53,8	30,8	46,4	54,0

Забележка: **p<0,01; * p<0,05 на база единични тестове.

Забележка: Агресивност включва всички променливи.

Резултатите показват, че личностните убеждения обясняват значителен процент от дисперсията на Враждебността (53,8%), Недоверието (46,4%) и Индиректната агресия (43,8%). В по-малка степен личностните убеждения обясняват Морален скептицизъм, Вербалната агресия – 30,8% , 33,1%. В най-малка степен личностните убеждения обясняват Фи-

зическа агресия и Гняв съответно – 21,1% и 21,1%. Заложените в модела предиктори обясняват и повече от половината на общия показател за агресивност (54,0%).

Фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ и фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ предвиждат Физическа агресия. Фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“, фактор 8. „Трябва да съм перфектен“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ предвиждат Вербална агресия. Индиректната агресия се обуславя от фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ и фактор 1. „Изключителен съм“. Фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ за едно с фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ и фактор 4. „Подценявам се“ предвиждат Гняв. Фактор 4. „Подценявам се“ до голяма степен определя Враждебност като участват и фактор 2. „Другите са лоши“, фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ и фактор 1. „Изключителен съм“. Моралният скептицизъм се предвижда от фактор 2. „Другите са лоши“, фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ и от фактор 6. „Уязвим съм“. Фактор 2. „Другите са лоши“, фактор 5. „Предпочитам самотата“ и фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ предвиждат Недоверие.

Убеждението „Изключителен съм“ предполага връзка с Индиректната агресия в по-голяма степен и в по-малка Враждебност. „Другите са лоши“ се свързва с когнитивните компоненти на МСА. „Не ме е грижа за правилата“ предсказва връзка с инструменталните компоненти на агресията и Гняв. „Подценявам се“ се свързва най-силно с компонентите Враждебност и Гняв. „Предпочитам самотата“ се свързва с Недоверие. Фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ предвижда инструменталните компоненти на агресията (без Индиректна агресия), Гняв и когнитивните компоненти на агресията. Фактор 8. „Трябва да съм перфектен“ се свързва с Вербална агресия. Фактор 9. „Не понасям да съм зле“ няма връзка с никой от компонентите на агресията на МСА (Калчев, 2009).

7.2 Връзки на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (Personality Belief Questionnaire-Short form) (Leute et al., 2012) и Скала за конфликти с връстниците (Peer Conflict Scale, Marsee et al., 2011)

Инструментарий

- Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale, Marsee et al., 2011) – представен в **Глава 5**.

Хипотези:

- Фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ се очаква да корелира силно със субскала Директна реактивна агресия.
- Фактор 1. „Изключителен съм“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“, се очаква да демонстрира силни връзки със субскала Реактивна релационна агресия.
- Личностните убеждения от фактор 1. „Изключителен съм“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ биха направили силна корелация със субскала Директна проактивна агресия.
- Фактор 2. „Другите са лоши“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ биха показали силни връзки със субскала Проактивна релационна агресия.

Резултати: Данните за PBQ-SF и PCS са получени върху 193 изследвани лица, но броят варира според наличните пълни протоколи. Единичните корелации между двата инструмента са показани на таблица 17.

Таблица 17. Единични корелации (r на Пийърсън) между личностните убеждения от PBQ-SF и субскалите на Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale, PCS) (Marsee et al., 2011) (N=193)

	Реактивна директна агресия	Проактивна директна агресия	Реактивна релационна агресия	Проактивна релационна агресия
1. „Изключителен съм“	0,40**	0,54**	0,49**	0,48**
2. „Другите са лоши“	0,22**	0,22**	0,27**	0,15*
3. „Не ме е грижа за правилата“	0,46**	0,58**	0,53**	0,46**
4. „Подценявам се“	0,15**	0,21**	0,25**	0,19**
5. „Предпочитам самотата“	0,26**	0,24**	0,27**	0,19**
6. „Уязвим съм“	0,13	0,12	0,21**	0,06
7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“	0,25**	0,27**	0,23**	0,23**
8. „Трябва да съм перфектен“	0,10	0,16*	0,10	0,14*
9. „Не понасям да съм зле“	-0,08	-0,02	0,04	-0,05

Забележка: ** p < 0,01, на база единични тестове; * p < 0,05, на база единични тестове.

Данните за единичните корелации показват, че фактор 3. „*Не ме е грижа за правилата*“, където са включени убеждения от антисоциалната, хистрионната и пасивно-агресивната скала на ЛР, както се и предполагаше, показва силни корелации с Проактивна директна агресия и с Реактивна релационна агресия съответно – 0,58 и 0,53. Връзките на Фактор 3. „*Не ме е грижа за правилата*“ с Реактивна директна агресия и Проактивна релационна агресия са умерени по сила и еднакви – 0,46. Фактор 1 „*Изключителен съм*“ също демонстрира силна корелация с Проактивна директна агресия (0,54) и умерени връзки с Реактивна директна агресия (0,40), Реактивна релационна агресия (0,49) и Проактивна релационна агресия (0,48). Тук хипотезата е, че убежденията във фактора са свързани с идеята за грандиозно/раздуто его и агресията вероятно произтича от „заплашен еготизъм“, т.е. агресията се появява, ако другите заплашат раздутата им и грандиозна гледна точка (Bushman, & Baumeister, 1998; Bushman, & Thomaes, 2011). Фактор 4. „*Подценявам се*“, фактор 5. „*Предпочитам самотата*“ и фактор 7. „*Пасивно се съпротивлявам на правилата*“ имат слаби връзки с четирите типа агресия. Фактор 6. „*Уязвим съм*“ и фактор 8. „*Трябва да съм перфектен*“ имат слаби или незначими връзки с четирите вида агресия. Вероятно липсата на връзки или слабите връзки при фактор 8. „*Трябва да съм перфектен*“ са свързани с праволинейността относно морал, етика и ценности и постоянната загриженост за съвършенство и контрол на преживяванията при хората с obsесивно-компулсивните личностни убеждения, което е в противоречие с използването на агресия, ако не засяга други техни черти като налагането на собствения стил на поведение на околните, когато преценят, че е необходимо (DSM-IV-TR, 2000). При фактор 6. „*Подценявам се*“ слабите или незначителни връзки от своя страна вероятно се дължат на поведенческия модел на „несигурност“, на „усещането за неспособност“ и използването на стратегията за създаване на зависими взаимоотношения, а не на конфликтни такива. Фактор 9. „*Не понасям да съм зле*“ не показва никакви значими връзки с четирите типа агресия, което е свързано с поведенческия модел на „избягване на неприятните ситуации“ и „неспособността да се управляват негативните чувства“ (Leite et al, 2012) и отказът за използване на агресия.

Регресионен анализ

Тъй като единичните корелации с компонентите на агресивността не отчитат връзките между скалите за личностните убеждения, на следващия етап данните са анализирани в рамките на структурен модел, в който личностните убеждения са дефинирани като независими, а компонентите на PCS – като зависими променливи. Разграничаването между зависимите и независимите променливи при подобен тип данни е условно. Допуска се, че личностните убеждения са устойчиви модели на възприемане, мислене и отношение към себе си и другите хора, което се проявява в голям брой ситуации (DSM-IV, 1994). Това разбира се не означава, че влиянието може да бъде само еднопосочно. Резултатите по множествената регресионна техника, по стъпковия метод, са представени на таблица 18.

Таблица 18. Стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²) за ефекти на личностните убеждения (PBO-SF) върху типовете агресивност (PCS)

	Директна реактивна агресия	Директна проактивна агресия	Реактивна релационна агресия	Проактивна релационна агресия
1. „Изключителен съм“	0,21**	0,30**	0,26**	0,27**
2. „Другите са лоши“				
3. „Не ме е грижа за правилата“	0,40**	0,45**	0,37**	0,35**
4. „Подценявам се“				
5. „Предпочитам самотата“	0,17**	0,12*	0,16**	
6. „Уязвим съм“				
7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“	-0,23**	-0,26**	-0,14*	-0,17*
8. „Трябва да съм перфектен“				
9. „Не понасям да съм зле“	-0,13*			
% обяснена дисперсия	28,3	41,0	32,1	24,9

Забележка: ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ на база единични тестове.

Резултатите показват, че личностните убеждения обясняват значителен процент от дисперсията на Директната проактивна агресия (41,0%). В по-малка степен обясняват Реактивната релационна (32,1%), Директна реактивна агресия (28,3%) и Проактивната релационна (24,9%).

Всичките типове агресия в анализа се предвиждат от личностните убеждения, формиращи фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“. Съставлящите го убеждения са от антисоциалната, хистрионната, пасивно-агресивната и 1 айтем от нарцисичната скала (обвързан конкретно с незачитането на правилата). Тези убеждения демонстрират поведенческият модел на противопоставянето на правилата, имат идеята за злонамереното интерпретиране на действията на другите, търсенето на автономност и свобода, заедно с поведенческият модел на грандиозност, нуждата да ти се възхищават и липсата на емпатия. Връзките както с по-импулсивните и гневни отговори (при реактивната агресия), така и с по-манипулативните и обмисляни при проактивната, са ясно въведени при базисните убеждения на антисоциалното ЛР. Хората с антисоциален личностен стил и убеждения имат способност да експлоатират и използват другите хора с малко угризение и грижа за тях (Liddon, & Sherry, 2001), а от друга страна могат да бъдат импулсивно-гневни или има такива, които са по-импулсивно реагиращи и такива, които са по-манипулативни в поведението си (Beck et al., 2004). Пасивната съпротива към изпълнението на различни задачи, както и критикуването към авторитети и усещането за не оцененост от другите хора също провокира агресивни отговори при хората с убежденията от пасивно-агресивния спектър (DSM-IV-TR, 2000).

Всичките типове агресия в анализа се предвиждат и от фактор 1. „Изключителен съм“, макар и в по-малка степен. Убежденията, формиращи фактора са от почти цялата нарци-

стична скала и два айтема от хистрионната и един от антисоциалната. Илюзията за специалност и същевременно занижената оценка за другите и липсата на емпатия при нарцистичните убеждения заедно с фокуса върху желанието да са в центъра на събитията (Lud-don & Sherry, 2001) не случайно демонстрира интерес и атака към приятелските отношения (релационния параметър на агресията), като същевременно агресивните действия са и обмислени (проактивен параметър).

Фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ също предвижда всички типове агресия в анализа. Характерният за хората, имащи тези убеждения *опозиционен стил* ги прави привидно пасивни и покорни, но усетят ли загуба на автономия, са склонни да се противопоставят, дори да подриват авторитетите (Beck et al., 2004, p. 39).

Фактор 5. „Предпочитам самотата“ предвижда в някаква степен Директна реактивна, Директна проактивна и Реактивна релационна агресия. Тук убежденията са обвързани с поведенческия модел на „социалната изолация“. Тези хора се чувстват заплашени от всяко действие, което представлява посегателство върху личното им пространство. Основната им междуличностна стратегия е да стоят далече от хората, доколкото това е възможно (Beck et al., 2004, p. 46).

Директната реактивна агресия се предвижда с обратен знак от фактор 9. „Не понасям да съм зле“. Убежденията, формиращи фактора са от отбягващото ЛР. Обединението на тези убеждения е около усещането за свръхчувствителност към неприятни чувства, ситуации, вследствие на негативна критика, което е свързано с поведенческия модел за избягване на неприятните ситуации, както и с неспособността да се управляват негативните чувства (Leite et al., 2012), което до голяма степен може да обясни нежеланието за участието в агресивни действия.

7.3 Връзки на Въпросник за личностни убеждения - кратка версия (Personality Belief Questionnaire - Short form) (Leute et al., 2012) и Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale (CVBS, Çetin et al., 2011)

Инструментарий

- Скала за кибервиктимизация и кибертормоз Cyber victim and bullying scale (CVBS, Çetin et al., 2011) – представен в Глава 6.

Хипотези:

- Фактор 9. „Не понасям да съм зле“, фактор 8. „Трябва да съм перфектен“, фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“, фактор 6. „Уязвим съм“ и фактор 4. „Подценявам се“ биха се асоциирали със Скалата за кибервиктимизация на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Çetin et al., 2011).
- Фактор 1. „Изключителен съм“, фактор 2. „Другите са лоши“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ се очаква да се асоциират по-силно със Скалата за кибертормоз на Скалата за кибервиктимизация и кибертормоз (Çetin et al., 2011).

Резултати: Данните за PBQ-SF и CVBS са получени върху 160 изследвани лица, но броят варира според наличните пълни протоколи. Единичните корелации между двата инструмента са показани на таблица 19.

Таблица 19. Единични корелации (r на Пийърсън) между личностните убеждения от PBQ-SF и субскалите на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale, CVBS) (Çetin et al., 2011) (N=160)

	Кибервербална виктимизация	Виктимизация чрез СИ и КФ	Киберсексуална виктимизация и измама	Тормоз чрез СИ и КФ	Кибервербален тормоз	Киберсексуален тормоз и измама
1. „Изключителен съм“	0,07	0,03	0,05	0,21**	0,32**	0,24**
2. „Другите са лоши“	0,20*	0,14	0,21**	0,14	0,05	0,06
3. „Не ме е грижа за правилата“	0,14	-0,01	-0,08	0,05	0,24**	0,04
4. „Подценявам се“	0,36**	0,13	0,21**	0,13	0,13	0,11
5. „Предпочитам самотата“	0,24**	0,04	0,17*	0,20*	0,17*	0,19*
6. „Уязвим съм“	0,11	0,18*	0,05	0,12	0,09	0,13
7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“	0,22**	0,07	0,25**	0,07	0,22**	0,15
8. „Трябва да съм перфектен“	0,05	0,01	-0,02	0,10	0,20*	0,10
9. „Не понасям да съм зле“	-0,16*	-0,04	-0,16*	-0,16*	-0,18*	-0,08

Забележка: ** p <0,01, на база единични тестове; * p <0,05, на база единични тестове.

Данните за единичните корелации като цяло показват незначими, през слаби към умерени корелации (в два случая само). Факторите „Изключителен съм“, „Не ме е грижа за правилата“ и „Трябва да съм перфектен“ очаквано не показват значими връзки със Скала за кибервиктимизация на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale, CVBS) (Çetin et al., 2011). Факторите „Другите са лоши“, „Подценявам се“ и „Уязвим съм“, както се предвиждаше не показват значими връзки от своя страна със Скала за кибертормоз на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale, CVBS) (Çetin et al., 2011). Фактор 1. „Изключителен съм“ демонстрира умерена корелация със субскала Кибервербален тормоз (0,32), слаби корелации с Тормоз чрез СИ и КФ (0,21) и Киберсексуален тормоз и измама (0,24). Грандиозното усещане за собствена значимост, очакването на признание, дори и без съразмерни постижения, заедно с липсата на емпатия (DSM-IV-TR, 2000) предупреждават появата на гняв и преминаване към действие при евентуална възможност за нарушаване на тази идея за грандиозност на Аза. Фактор 4. „Подценявам се“ показва умерена корелация (0,36) с Кибервербална виктимизация, слаба (0,21) с Киберсексуална виктимизация и измама и незначителна с останалите субскали на CVBS. Ниската самооценка, обединяваща убежденията в този фактор обясняват тези връзки и незначителността на такива със субскалите на Скала за кибертормоз.

Като цяло слабите връзки на личностните убеждения на PBQ-SF и субскалите на Скала за кибертормоз могат да се свържат с трудността в дефинирането на киберагресията/кибертормоза в параметрите на другите видове агресия и хипотезата, че тя е по-тясно свързана с индиректната агресия (Калчев, 2012), което дава обяснение за слабите връзки между конструктите. И в двата случая типични са опитите за нанасяне на вреда чрез социална манипулация и (публично) дискредитиране на жертвата, както и фактът, че агресорът остава до голяма степен неидентифициран и така избягва риска от възможно отмъщение (прикриването на самоличността зависи от използваните форми, но възможностите за

съхраняване на анонимността са най-големи при комуникацията в социалните мрежи). Друг методологичен проблем би могъл да е свързан с размера на извадката. Кибертормозът е явление с ниско разпространение и поради тази причина дори извадка от 1000 човека (тук извадката е значително по-малка - бел. авт.) би идентифицирала 30-50 жертви (от момчета и момичета), които като се разпределят между „чисти“ кибер жертви срещу комбинирани (или срещу мъчители) броят на изследваните лица рязко намалява (Olweus, 2012, p. 15).

Регресионен анализ

Тъй като единичните корелации с компонентите на агресивността не отчитат връзките между скалите за личностните убеждения, на следващия етап данните са анализирани в рамките на структурен модел, в който личностните убеждения са дефинирани като независими, а компонентите на CVBS – като зависими променливи. Разграничаването между зависимите и независимите променливи при подобен тип данни е условно. Допуска се, че личностните убеждения са устойчиви модели на възприемане, мислене и отношение към себе си и другите хора, което се проявява в голям брой ситуации (DSM-IV, 1994). Това разбира се не означава, че влиянието може да бъде само еднопосочно. Резултатите по множествената регресионна техника, са представени на таблица 20.

Таблица 20. Стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²) за ефекти на личностните убеждения PBQ-SF върху компонентите на агресивност в Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (Cyber victim and bullying scale, CVBS) (Cetin et al., 2011)

	Кибервербална виктимизация	Виктимизация чрез СИ и КФ	Киберсексуална виктимизация и измама	Тормоз чрез СИ и КФ	Кибервербален тормоз	Киберсексуален тормоз и измама
1. „Изключителен съм“				0,21**	0,29**	0,23**
2. „Другите са лоши“	0,15*					
3. „Не ме е грижа за правилата“						
4. „Подценявам се“	0,34**					
5. „Предпочитам самотата“						
6. „Уязвим съм“		0,25**	0,20**	0,20**		
7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“			0,24**			
8. „Трябва да съм перфектен“						
9. „Не понасям да съм зле“	-0,26**	-0,18*	-0,22**	-0,27**	-0,24**	
% обяснена дисперсия	18,7	5,4	9,6	10,6	11,9	4,9

Забележка: ** p < 0,01, на база единични тестове; * p < 0,05, на база единични тестове.

Резултатите показват, че личностните убеждения (PBQ-SF) обясняват малък процент от дисперсията на Кибервербална виктимизация, Кибервербален тормоз и Тормоз чрез СИ и КФ съответно – 18,7%, 11,9% и 10,6%. В още по-малка степен обясняват Киберсексуална виктимизация и измама, Виктимизация чрез СИ и КФ и Киберсексуалния тормоз и измама съответно – 9,6%, 5,4% и 4,9%.

Убежденията от фактор 9. „Не понасям да съм зле“ предвиждат, но с обратен знак появата на всички фактори от Скала за кибервиктимизация и кибертормоз, без Киберсексуал-

лен тормоз и измама, което може да бъде обяснено с желанието на тези личности да избягват неприятните ситуации и с неспособността да управляват негативните чувства (DSM-IV, 2000; Leite et al 2012), което може да обясни не участието им в агресивни действия.

Фактор 1. „Изключителен съм“ предвижда появата на тормоз и в трите му варианта от Скалата за кибертормоз. Фактор 6. „Уязвим съм“ предвижда Виктимизация чрез СИ и КФ, Киберсексуална виктимизация и измама, но и Тормоз чрез СИ и КФ, което може да бъде обвързано с позицията на мъчителя-жертва. Фактор 4. „Подценявам се“ и фактор 2. „Другите са лоши“ обясняват Кибервербалната виктимизация.

7.4 Връзки на Въпросник за личностни убеждения - кратка версия (*Personality Belief Questionnaire - Short form*) и Въпросник за безпокойства на Щатския университет на Пенсилвания (*Penn State Worry Questionnaire, PSWQ, Meyer et al., 1990*) (Калчев, 2014)

Инструментарий

Въпросникът за безпокойства на Щатския университет на Пенсилвания (*Penn State Worry Questionnaire, PSWQ, Meyer et al., 1990*) е разработен за оценка на безпокойствата като личностна черта – диспозиция/склонност към подобен тип преживявания, както и „прекаления“, интензивен характер на безпокойствата и общата тенденция човек да се безпокои по принцип, а не само като реакция на специфични ситуации (Калчев, 2014). Въпросникът включва 16 айтема, на които се отговаря с помощта на 5-степенна скала за съгласие (1-5). Единадесет от тях са формулирани за наличие на безпокойства, например: „Все се тревожа за нещо.“, а пет – за отсъствие на безпокойства: „Когато не мога да направя нищо повече по даден проблем, преставам да се безпокоя за него.“. Петте отрицателно формулирани айтема се прекодират преди изчисляването на бала. Въпросникът за безпокойства на Щатския университет на Пенсилвания (*Penn State Worry Questionnaire (PSWQ, Meyer et al., 1990*, цит. по Калчев, 2014) е формиран от две субскали: Преживяване на безпокойства (11 айтема, α на Кронбах в настоящото изследване 0,89) и Отсъствие на безпокойства (5 айтема, α 0,68-тази субскала присъства само в първия етап на изследването). От емпирична гледна точка тестваният модел е с добра степен на съответствие.

Хипотези:

- Очакват се значими ефекти с убежденията, принадлежащи към третия клъстер в DSM-IV, означен като „тревожно-уплашен“ тип, т.е. с убежденията от фактор 9. „Не понасям да съм зле“, фактор 8. „Трябва да съм перфектен“, фактор 6. „Уязвим съм“ и фактор 4. „Подценявам се“.
- Фактор 9. „Не понасям да съм зле“, фактор 8. „Трябва да съм перфектен“, фактор 6. „Уязвим съм“ и Фактор 4. „Подценявам се“ п-скоро биха демонстрирали слаба връзка.

Резултати: Данните за PBQ-SF и Въпросник за безпокойства на Щатския университет на Пенсилвания (PSWQ) са получени върху 582 изследвани лица, но броят варира според наличните пълни протоколи. Единичните корелации между двата инструмента са показани на таблица 21. Изследвани са връзките на субскалите от Въпросник за личностни убеждения–кратка версия и субскала Преживяване на безпокойства от Въпросник за без-

покойства на Щатския университет на Пенсилвания (PSWQ)-липсват данни за Отсъствие на безпокойства.

Таблица 21. Единични корелации (г и Пиърсън) между субскалите на Въпросник за личностни убеждения–кратка версия, PBQ-SF и Въпросник за безпокойства на Щатския университет на Пенсилвания (PSWQ) (N=582)

	Преживяване на безпокойства
1. „Изключителен съм“	-0,06
2. „Другите са лоши“	0,27**
3. „Не ме е грижа за правилата“	0,031
4. „Подценявам се“	0,50**
5. „Предпочитам самотата“	0,14**
6. „Уязвим съм“	0,34**
7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“	0,10*
8. „Трябва да съм перфектен“	0,10*
9. „Не понасям да съм зле“	0,22**

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$, на база единични тестове.

Безпокойствата са важна характеристика на някои от тревожните разстройства в детска и юношеска възраст и могат да бъдат наблюдавани и при типични деца. С напредване на когнитивното развитие децата стават все по-способни да предвиждат и да установяват връзки с възможните негативни последици, т.е. да развиват/измислят безпокойства, но и съдържанието на самите безпокойства се променя (Muris et al., 2002). Безпокойствата в средното детство трябва да се разглеждат като феномен на развитието, който е непатологичен по характер. Когнитивното развитие и „изработването“ на безпокойства изглеждат предпоставка, за да се появи възможността за безпокойства. Това разбира се не изключва появата на патологични прояви на тревога на тази възраст.

Данните за единичните корелации между субскалите на двата въпросника варират от незначими до умерени. Факторите „Изключителен съм“ и „Не ме е грижа за правилата“ не показват значими връзки, което е и очаквано. Фактор 1. „Изключителен съм“ групира убеждения, обвързани с поведенческия модел на грандиозност, нуждата да ти се възхищават и липсата на емпатия, а фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ съдържателно е ориентиран около идеята, че „правилата са произволни и са създадени, за да защитават „имащите“ от „нямащите“ (Beck et al., 2004, р. 43). Слаби са корелациите на фактор 2. „Другите са лоши“, фактор 5. „Предпочитам самотата“, фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам“, фактор 8. „Трябва да съм перфектен“, фактор 9. „Не понасям да съм зле“ със субскала Преживяване на безпокойства, съответно - 0,27, 0,14, 0,10, 0,10 и 0,22. Фактор 6. „Уязвим съм“ демонстрира умерена корелация (0,34) с Преживяване на безпокойства, което може да бъде обяснено с поведенческия модел на „несигурност“, „усещане за неспособност“, „необходимост от помощ, грижа и подкрепа“ и „страх от раздяла и изоставяне“, характерни за хората, имащи такива убеждения (Beck et al., 2004, р. 38). Фактор 4. „Подценявам се“ показва силни връзки (0,50) с Преживяване на безпокойства, което може да бъде обяснено с ниската самооценка на хората с тези убеждения, както и с негативната им гледна точка спрямо изискванията от страна на другите (Leite et al, 2012).

7.5 Връзки на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (*Personality Belief Questionnaire-Short form*) и Скала за предъвкване на негативния опит („Скала за разпадане-предъвкване“-*Dissipation-Rumination Scale*, Caprara, 1986) (Калчев, 2010)

Инструментарий

Скала за предъвкване на негативния опит („Скала за разпадане-предъвкване“-*Dissipation-Rumination Scale*, Caprara, 1986, цит. по Калчев, 2010)

Скалата за предъвкване на негативния опит на Д. Капрара (Caprara et al., 1986, цит. по Калчев, 2010) включва 20 айтема. Отговорите се дават с помощта на 6-степенна Ликъртова скала – от Изцяло невярно до Напълно вярно (Калчев, 2010, с. 20). Скалата за предъвкване на негативния опит е формирана от 3 субскали: Злопапетност (5 айтема, α на Кронбах в настоящото изследване 0,65), Отмъстителност (6 айтема, α 0,72), Обидчивост (5 айтема, α 0,64) и (Предъвкване - общ показател: α 0,82). Субскала Обидчивост изследва чувствителността към нанесени обиди и съхраняване на негативния опит. Субскала Злопапетност се свързва с натрупване на негативен опит, но с акцент върху озлобление, „предъвкване“ на обидата и отсъствие на прошка (Калчев, 2010, с. 24). Субскала Отмъстителност от своя страна се асоциира директно с мисли/нагласи за реванш и възмездие (Калчев, 2010, с. 25). От съдържателна гледна точка може да се допусне, че трите конструкта: Обидчивост-Злопапетност-Отмъстителност, се ранжират според активната нагласа за реванш и възмездие: от пасивно фиксиране върху преживяна обида/несправедливост, през съхраняване на негативното преживяване, свързано с озлобление и липса на прошка, до активна нагласа за реванш и отмъщение. От емпирична гледна точка тестваният модел е с добра степен на съответствие (Калчев, 2009).

Хипотези:

- Фактор 4. „Подценявам се“, фактор 6. „Уязвим съм“ и фактор 9. „Не понасям да съм зле“ биха имали силна корелация със субскала Обидчивост (чувствителност към нанесени обиди и съхраняване на негативния опит) (Калчев, 2010, с. 24).
- Фактор 2. „Другите са лоши“, фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“ биха корелирали силно със субскала Злопапетност (Калчев, 2010, с. 24).
- Фактор 1. „Изключителен съм“ и фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ се предполага да направи силна връзка със субскала Отмъстителност (Калчев, 2010, с. 25).

Резултати: Данните за Въпросник за личностни убеждения–кратка версия (PBQ-SF) и Скала за предъвкване на негативния опит (Caprara, 1986, цит. по Калчев, 2010) са получени върху 367 изследвани лица, но броят варира според наличните пълни протоколи. Единичните корелации между двата инструмента са показани на таблица 22.

Таблица 22. Единични корелации (r на Пийрсън) между субскалите на Въпросник за личностни убеждения—кратка версия, RBQ-SF и Скала за предъвкване на негативния опит (Saraga, 1986, цит. по Калчев, 2010) (N=367)

	Обидчивост	Злопаметност	Отмъстителност	Общ показател
1. „Изключителен съм“	0.12*	0,09	0.36**	0,24**
2. „Другите са лоши“	0.35**	0,52**	0.39**	0,52**
3. „Не ме е грижа за правилата“	0.17**	0.25**	0,51**	0,39**
4. „Подценявам се“	0,50**	0.22**	0.25**	0,40**
5. „Предпочитам самотата“	0.21**	0.40**	0.34**	0,39**
6. „Уязвим съм“	0.36**	0,07	0.21**	0,28**
7. „Пасивно се съпротивлявам на правилата“	0.21**	0.31**	0.30**	0.33**
8. „Трябва да съм перфектен“	0.20**	0.24**	0.30**	0.30**
9. „Не понасям да съм зле“	0.23**	0.18**	0.17**	0.24**

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$, на база единични тестове.

Забележка: Общият показател е формиран от трите субскали – злопаметност, отмъстителност и обидчивост.

Данните за единичните корелации между субскалите на двата въпросника варират от незначими до силни. Фактор 2. „Другите са лоши“ е свързан с поведенческия модел на „подозрителност“, „недоверие“, „злонамерено интерпретиране на действията на другите“, „бдителност“ и агресивна защита“. Следователно не случайно демонстрира умерена корелация (0,35) с пасивното фиксиране върху преживяна обида/несправедливост (субскала Обидчивост), силна корелация (0,52) със съхраняване на негативното преживяване, свързано с озлобление и липса на прошка (субскала Злопаметност) и умерена корелация (0,39) с активна нагласа за реванш и отмъщение (субскала Отмъстителност) (Калчев, 2010). Фактор 3. „Не ме е грижа за правилата“ съдържателно е ориентиран около идеята, че „правилата са произволни и са създадени, за да защитават „имащите“ от „нямащите“ (Beck et al., 2004, p. 43) показва слаби корелации със субскали Обидчивост и Злопаметност съответно – 0,17 и 0,25, но силна корелация (0,51) с нагласата за реванш и отмъщение. Фактор 4. „Подценявам се“, който комбинира айтеми, демонстриращи ниска самооценка очаквано показва умерена към силна корелация (0,50) със субскала Обидчивост, но съответно трудно преминава към активната нагласа за реванш и отмъщение, т.е. връзките със субскала Злопаметност и субскала Отмъстителност са слаби съответно – 0,22 и 0,25. Фактор 5. „Предпочитам самотата“ демонстрира умерена корелация със субскали Злопаметност и Отмъстителност съответно – 0,40 и 0,34, но слаби със субскала Обидчивост, което може да се свърже с характерния поведенчески модел на „социална изолация“, характерен за хората свързани с тези убеждения. Те се чувстват заплашени от всяко действие, което представлява посегателство върху личното им пространство (Beck et al., 2004, p. 46). Фактор 7. „Пасивно се съпротивлявам срещу правилата“, фактор 8. „Трябва да съм перфектен“ и Фактор 9. „Не понасям да съм зле“ показват слаби връзки със субскалите на Скала за предъвкване на негативния опит (Калчев, 2010). Фактор 1. „Изключителен съм“ има слаби връзки със субскала Обидчивост (0,12), незначима корелация със субскала Злопаметност, но умерена (0,36) с активната нагласа за реванш и отмъщение (субскала Отмъстителност) (Калчев, 2010), което се потвърждава от поведенческия модел на грандиозност, нуждата да ти се възхищават и липсата на емпатия, характерни за хората с тези убеждения. Фактор 6. „Уязвим съм“ демонстрира умерена корелация (0,36) със субскала Обидчивост, незначима корелация със субскала Злопаметност и слаба (0,21) със субскала Отмъстителност,

което се обяснява с характерното за тези хора убеждение за лична уязвимост и за поведенческият им модел на „несигурност“, „усещане за неспособност“, „необходимост от помощ, грижа и подкрепа“ и „страх от раздяла и изоставяне“.

Фактор 2. *„Другите са лоши“* показва силна корелация с Общия показател предъвкване на негативния опит (0,52), което е обяснимо със съдържанието на убежденията, включени във фактора, като „другите са злонамерени“ и поведенческият модел на „подозрителност“, „недоверие“, „злонамерено интерпретиране на действията на другите“, „бдителност“ и „агресивна защита“. Тази убеждения са доста сходни с чувствителността към нанесени обиди и съхраняване на негативния опит (субскала Обидчивост), хората, които се свързват с тях дълго биха „предъвквали“ обидата и би им било трудно да простят (субскала Злопаметност), биха имали мисли за реванш (субскала Отмъстителност), но по-скоро биха преминали към действие единствено при агресивна защита. Фактор 3. *„Не ме е грижа за правилата“*, фактор 4. *„Подценявам се“*, фактор 5. *„Предпочитам самотата“*, фактор 7. *„Пасивно се съпротивлявам на правилата“* имат умерена корелация с Общия показател за предъвкване на опита съответно – 0,39, 0,40, 0,39 и 0,33. Фактор 1. *„Изключителен съм“*, фактор 6. *„Уязвим съм“*, фактор 8. *„Трябва да съм перфектен“* и фактор 9. *„Не понасям да съм зле“* показват слаби връзки с Общия показател за предъвкване на опита съответно – 0,24, 0,28, 0,30 и 0,24.

Заклучение

В заключение е важно да се отбележи добрата прогностична сила на личностните убеждения по отношение на проявите на агресия, киберагресия/кибервиктимизация, безпокойствата като личностна диспозиция и „враждебното предъвкване“ на негативния опит. Резултатите показват, че личностните убеждения (PBQ-SF) обясняват значителен процент от дисперсията на Враждебността (53,8%), Недоверието (46,4%) и Индиректната агресия (43,8 %) (МСА). В по-малка степен личностните убеждения обясняват Морален скептицизъм, Вербалната агресия – 30,8% , 33,1% (МСА). В най-малка степен личностните убеждения обясняват Физическа агресия и Гняв съответно – 21,1% и 21,4% (МСА). Заложените в модела предиктори обясняват и повече от половината от Общия показател за агресивност (МСА)(54,0%).

Личностните убеждения (PBQ-SF) обясняват също значителен процент от дисперсията на Директната проактивна агресия (41,0%). В по-малка степен обясняват Реактивната релационна (32,1%), Директна реактивна агресия (28,3%) и Проактивната релационна (24,9%) (PCS).

Резултатите показват, че личностните убеждения (PBQ-SF) обаче обясняват малък процент от дисперсията на Кибервербална виктимизация, Кибервербален тормоз и Тормоз чрез СИ и КФ (CVBS) съответно – 18,7%, 11,9% и 10,6%. В още по-малка степен обясняват Киберсексуална виктимизация и измама, Виктимизация чрез СИ и КФ и Киберсексуалния тормоз и измама съответно (CVBS) – 9,6%, 5,4% и 4,9%.

Убежденията от фактор 4. „Подценявам се“ показва силни връзки с Преживяване на безпокойства (PSWQ), което може да бъде обяснено с ниската самооценка на хората с тези убеждения, както и с негативната им гледна точка спрямо изискванията от страна на другите (Leite et al, 2012). От своя страна убежденията от фактор 2. „Другите са лоши“ демонстрират силна корелация с Общия показател предъвкване на негативния опит (Caprara, 1986, цит. по Калчев, 2010).

В рамките на дисертационното изследване са адаптирани три самооценъчни въпросника:

1. Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (PBQ-SF)
2. Скала за конфликти между връстниците (PCS)
3. Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (CVBS)

Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (PBQ-SF) според събраните данни и получените резултати има добри психометрични характеристики и очертава перспективи за използване на инструмента за приложни и изследователски цели и при български юноши. Изследването е извършено върху извадка от 988 юноши, от 11 средни училища, в гр. София. Получените резултати свидетелстват за промени в разпределението на айтемите по фактори. Единствената запазена скала е тази на obsесивно-компулсивното ЛР, означена в изследването с наименованието „Трябва да съм перфектен“. За посочените промени освен формално статистическите основания са налице и съдържателни аргументи. Стойностите на вътрешната съгласуваност са задоволителни. Въпреки положителните резултати на този етап липсват данни от клинична извадка, което би допринесло за по-добрата оценка на конструкт валидността.

Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (PBQ-SF) дава голямо предимство като избягва етикета „личностно разстройство“ и го заменя с „убеждение“, което има характеристики не така пейоративно натоварени в ежедневния език и което не предявява толкова строги изисквания за устойчивост на поведението в различни ситуации. По този

начин се избягва в някаква степен противоречието между развиващите се личностови механизми през юношеството и устойчивия, диспозиционен характер на феномена.

Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (PBQ-SF) би помогнал за ранната идентификация на „базисните убеждения“, които са дисфункционални, а това би дало и по-ефективен фокус за планиране на терапия. Отговорите на PBQ-SF могат да бъдат прегледани с изследваните лица, за да се изследват важните области, така че изследваните лица да бъдат подкрепени в развитието на алтернативни и по-адаптивни убеждения (Beck et al., 2001, p. 1223; Butler et al., 2007).

Скала за конфликти между връстниците (PCS) и *Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (CVBS)* имат направена начална адаптация върху извадка съответно – 681 и 694 изследвани лица, съответно от 6 и 8 средни училища, в гр. София. При *Скала за конфликти между връстниците (PCS)* получените резултати свидетелстват за големи промени в разпределението на айтемите по фактори, за появата на нови фактори и затова беше работено с оригиналната факторна структура на теста. При *Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (CVBS)* получените резултати свидетелстват за промени в разпределението на айтемите по фактори и за появата на нов фактор. За посочените промени освен формално статистическите основания са налице и съдържателни аргументи. Стойностите на вътрешната съгласуваност са задоволителни и при двете скали.

Инструментите дават възможност за по-задълбочено вникване в етиологията и за превенция на проявите на агресия като скрининговите изследвания могат да послужат за целите на психологическото консултиране в училищата.

Всички получени резултати отразяват началния етап на изследването и е необходимо да бъдат валидирани върху по-голяма извадка.

Въпреки това получените резултати, свидетелстват за възможността личностните убеждения като конструкт, операционализиран на базата на дисфункционалните убеждения, асоциирани с ЛР от II-та Ос на DSM-IV-TR (APA 2000) (измервани с PBQ-SF) да прогнозира проявите на агресия, разграничени на базата на няколко параметъра - като трикомпонентния модел за агресията на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992), като комбиниран модел (реактивна/проактивна и директна/релационна), така както е разработен от изследователската група на М. Марси (Marsee et al., 2011) и като подвид на класическия тормоз (кибертормоз и кибервиктимизация), операционализиран от изследователската група на Б. Четин (Çetin et al., 2011).

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ И ПРАКТИЧЕСКИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Научни приноси:

- Представена е нова гледна точка по отношение на изследването на личностовите разстройства.
- Получени са нови данни за факторната структура на личностните убеждения в юношеска възраст.
- Получени са нови данни за структурата на кибертормоза и кибервиктимизацията, като за разлика от оригиналната структура, като самостоятелен фактор се разграничава Киберсексуална виктимизация и измама (Скала за кибервиктимизация) и Киберсексуален тормоз и измама (Скала за кибертормоз).
- Получени са нови данни за детерминацията на традиционната агресия (лице в лице) и кибертормоза/киберагресията. Оценката на агресията по традиция се базира на поведенчески ориентирани скали, което потенциално повишава риска от защитно отговаряне (дисимулация). От тази гледна точка индиректната оценка, базирана на личностните убеждения, подобрява възможностите за анализ.
- Адаптация на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия (Personality Belief Questionnaire-short form, Leite et al., 2012)
- Адаптация на Скала за конфликти между връстниците (Peer Conflict Scale, Marsee et al., 2011)
- Адаптация на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз (*Cyber victim and bullying scale, CVBS*) (Çetin et al., 2011)

Практическа значимост:

- Българските адаптации на Въпросник за личностни убеждения-кратка версия, Скала за конфликти между връстниците и на Скала за кибервиктимизация и кибертормоз биха могли да се използват за скринингови цели в практиката на училищните психолози като основа за ранна идентификация на юноши в риск.
- Българските адаптации на трите въпросника могат да бъдат полезни и за целите на психологичното консултиране.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

- Николова, В. (2019). Личностни убеждения и агресия в юношеска възраст. Приложна психология и социална практика. *XVIII МНК, УИ ВСУ „Черноризец Храбър“*, 611-622.
- Николова, В. (2020). Ефекти на личностните убеждения върху проявите на агресия в юношеска възраст. *Сборник доклади на НЩДМИСН, Том 1*, юни 2020, 20-24. http://www.iphs.eu/n/images/journals/Papers_1.pdf; ISSN 2683-0868 (Online).
- Николова, В. (2020). Въпросник за личностни убеждения - кратка форма: факторна структура и надеждност в извадка с български юноши. *Годишник на СУ, книга Психология, том 110.*, с. 73-108.
- Николова, В. (под печат). Скала за кибервиктимизация и кибертормоз: факторна структура и надеждност в извадка с български юноши. *IX МКП*.

УЧАСТИЯ В НАУЧНИ ФОРУМИ С ДОКЛАДИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

- Николова, В. (2019). Личностни убеждения и агресия в юношеска възраст. Приложна психология и социална практика. *XVIII Международна научна конференция, Варненски Свободен Университет „Черноризец Храбър“*, гр. Варна.
- Николова, В. (2020). Ефекти на личностните убеждения върху проявите на агресия в юношеска възраст. *XI Национална школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки, гр. София*.
- Николова, В. (под печат). Скала за кибервиктимизация и кибертормоз: факторна структура и надеждност в извадка с български юноши. *IX Международна конференция по психология, гр. София*.

Дисертационният труд е с обем 173 страници, използвани са общо 144 библиографски източника - 119 на английски език, 16 на български език, 2 на руски език, 1 на италиански език и 6 интернет адреса. В текста са включени 33 таблици и 1 фигура.